

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
Α΄ ΚΥΚΛΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*«Κήποι χωρίς αυταπάτες»:
από τον Επίκουρο στον Richard Dawkins*

Εξεταστική επιτροπή: Θ. Παπαγγελής (επόπτης)

Π. Κοτζιά

Β. Φυντίκογλου

*Στη μνήμη του παππού μου
Γεωργίου Μαρκούτη
(1916 -2010)*

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τον μύθο στον λόγο.....4

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Επίκουρος: εξορθολογισμένη θεολογία και
«επιστημονική» κοσμολογία.....14

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Από τη φιλοσοφία του Κήπου στην εξελικτική βιολογία.....38

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ex scientia lux: ο επιστημονικός ανθρωπισμός από
τη θεωρία στην πράξη.....56

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....71

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....74

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....77

SUMMARY.....78

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τον μύθο στον λόγο

*ὄτι θεὸς ἢ μὴ θεὸς ἢ τὸ μέσον
τίς φησ' ἐρευνάσας βροτῶν;*

Εὐριπίδης, *Ἐλένη* 1137

τ' εἶναι θεός; τι μὴ θεός; και τι τ' ἀνάμεσό τους;

Γιώργος Σεφέρης, *Ἐλένη*

«Πάντα πλήρη θεῶν». Η φράση αυτή του φιλοσόφου Θαλή¹ αντανακλά τη θέση που κατείχε στον αρχαίο ελληνικό κόσμο η έννοια της θεότητας. Οι πρώτες κοσμολογίες ήταν πανοραμικές μυθολογικές θεωρήσεις, όπως η *Θεογονία* του Ησίοδου,² σύμφωνα με την οποία η γενεαλογία των θεών αποτελεί συγχρόνως και την ιστορία του σύμπαντος.³ Μέσα σε αυτόν τον γεμάτο θεούς πολιτισμό εμφανίστηκε η ελληνική φιλοσοφία. Ο 6^{ος} και ο 5^{ος} αιώνας σηματοδεύονται από στοχαστές με άκρως ανανεωτικό και πειραματικό προσανατολισμό, οι οποίοι στρέφονται ενάντια στις μυθικές κοσμολογίες και επιχειρούν να προσδιορίσουν τις απαρχές του κόσμου μέσω του ορθού λόγου. Ο δρόμος ανοίγει με τους Ίωνες φιλοσόφους, με πρωτεργάτη τον Μιλήσιο φιλόσοφο Θαλή.⁴ Οι πρώτοι «φυσικοί» φιλόσοφοι δεν εγκαταλείπουν συλλήβδην την έννοια της θεότητας αλλά εισηγούνται μια αναμορφωμένη σύλληψη της. Αναζητούν μια πρώτη αρχή και αποκαλούν «θείο» οτιδήποτε έχει θεμελιακή αξία στον κόσμο.⁵ Οι Θαλής, Αναξίμενης και Αναξίμανδρος εντοπίζουν αυτή την πρώτη ουσία στο νερό, τον αέρα και το άπειρο αντίστοιχα, ενώ ο Αναξαγόρας

¹ Αριστοτέλης, *Περί ψυχῆς* 1. 5 411a7 (DK 11A22): *και ἐν τῷ ὄλῳ δεν τινες αὐτὴν μεμειχθαί φασίν, ὅθεν ἴσως και Θαλῆς ωήθη πάντα πλήρη θεῶν εἶναι.*

² Ἡρόδοτος, *Ἱστορία* 2. 53: *Ἡσίοδον γὰρ και Ὅμηρον ἠλικίην τετρακοσίοισι ἔτεσι δοκέω μέο πρεσβυτέρους γενέσθαι και οὐ πλέοσι· οὗτοι δέ εἰσι οἱ ποιήσαντες θεογονίην Ἑλληνισι και τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες και τιμάς τε και τέχνας διελόντες και εἶδεα αὐτῶν σημήναντες.*

³ Βλ. Long 2005, 301.

⁴ Θεόφραστος, *Φυσικαὶ Δόξαι* 1.10 -13: *Θαλῆς δὲ πρῶτος παραδέδοται τὴν περὶ φύσεως ἱστορίαν τοῖς Ἑλλήσιν ἐκφήναι, πολλῶν μὲν και ἄλλων προγεγονότων, ὡς και Θεοφράστῳ δοκεῖ, αὐτὸς δὲ πολὺ διενεγκὰν ἐκείνων ὡς ἀποκρύψαι πάντας τοὺς πρὸ αὐτοῦ.*

⁵ Βλ. Long 2005, 111· 302.

προβάλλει τον Νοῦν⁶ ως αιτία της λογικής τάξης που υπάρχει στο σύμπαν και ως ενεργοποιό αρχή του κόσμου.⁷ Ωστόσο, η μυθοποιητική τάση απέναντι στη φύση εξακολουθεί να ενυπάρχει στις κοσμολογικές τους θεωρήσεις, καθώς συλλαμβάνουν τις θεμελιώδεις αρχές του κόσμου ως φορείς δράσης ή ενέργειας, συνεπώς δεν παύουν να τις θεωρούν θεϊκές ή αντίστροφα να εκλαμβάνουν τους θεούς ως φυσικές αρχές.⁸ Η ενασχόληση των φιλοσόφων με ζητήματα που αρχικά ενέπιπταν στο πεδίο της θεολογικής σκέψης αποδεικνύει τη ρευστότητα των ορίων ανάμεσα στην φιλοσοφική και στην θεολογική θεώρηση του κόσμου.

Με την ατομική θεωρία του Λεύκιππου⁹ και του Δημόκριτου¹⁰ η φιλοσοφική – ορθολογική σκέψη αποκτά το προβάδισμα έναντι της θεολογικής και επιχειρεί να χαράξει τα όρια γύρω από την περιοχή της. Η δημιουργία του κόσμου από ένα αρχικό, πρωτόγονο ατομικό χάος μέσω της συνένωσης ατόμων υπό το κράτος της ανάγκης προβάλλει την εικόνα ενός σύμπαντος χωρίς έξωθεν παρεμβάσεις, στο οποίο τα πάντα λειτουργούν προκαθορισμένα και αιτιοκρατικά υπακούοντας σε μιαν αδήριτη αναγκαιότητα. Η ντετερμινιστική κοσμολογία του Δημόκριτου αποτελεί σαφώς ένα πρόσθετο βήμα προς τον ορθό λόγο σε σύγκριση με τις κοσμολογίες παλαιότερων φυσικών φιλοσόφων.

Οι θεωρίες των πρώτων αυτών θεωρητών του σύμπαντος δύσκολα μπορούν να χαρακτηριστούν επιστημονικές, επειδή οι εισηγητές τους δεν ασκούν συστηματική

⁶ DK 59B12: *μέμεικται οὐδενί χρήματι, ἀλλά μόνος αὐτός ἐφ' ἑαυτοῦ ἐστιν*

⁷ Βλ. Guthrie 1991, 278 Long 2005, 17.

⁸ Βλ. Long 2005, 321.

⁹ Διογένης Λαέρτιος 9. 30: *Λεύκιππος Ἐλεάτης, ὡς δέ τινες, Ἀβδηρίτης, κατ' ἐνίους δὲ Μιλήσιος. οὗτος ἤκουσε Ζήνωνος. ἤρεσκε δ' αὐτῷ ἄπειρα εἶναι τὰ πάντα καὶ εἰς ἄλληλα μεταβάλλειν, τό τε πᾶν εἶναι κενὸν καὶ πλήρες [σωμάτων]. τούς τε κόσμους γίνεσθαι σωμάτων εἰς τὸ κενὸν ἐπιπτότων καὶ ἀλλήλοις περιπλεκομένων· ἕκ τε τῆς κινήσεως κατὰ τὴν αἴξησιν αὐτῶν γίνεσθαι τὴν τῶν ἀστέρων φύσιν. φέρεσθαι δὲ τὸν ἥλιον ἐν μείζονι κύκλῳ περὶ τὴν σελήνην· τὴν γῆν ὀχεῖσθαι περὶ τὸ μέσον δινουμένην· σχῆμά τ' αὐτῆς τυμπανῶδες εἶναι. πρῶτός τ' ἀτόμους ἀρχὰς ὑπεστήσατο.*

¹⁰ Βλ. Long 2005, 271: *Ο Αριστοτέλης, η κύρια πηγή που διαθέτουμε, αποδίδει την ατομική θεωρία στον πρώτο, μια σκιώδη μορφή ακόμη και κατά τους αρχαίους χρόνους, που υποσκελίσθηκε από τον πιο φημισμένο διάδοχό του, τον Δημόκριτο, σε τόσο μεγάλο, μάλιστα, βαθμό ώστε η θεωρία να καταλήξει γενικά να θεωρείται έργο του τελευταίου. [...] Η ακριβής σχέση μεταξύ Λεύκιππου και Δημόκριτου παραμένει ασαφής. Ο Πλάτων ποτέ δεν αναφέρει το όνομα του ενός ή του άλλου. Ο Αριστοτέλης και οι μαθητές του θεωρούν τον Λεύκιππο εισηγητή της ατομικής θεωρίας αλλά αποδίδουν την πατρότητα των βασικών αρχών της τόσο στον Λεύκιππο όσο και στον Δημόκριτο. Μεταγενέστερες πηγές τείνουν να αντιμετωπίζουν τη θεωρία ως έργο αποκλειστικά του Δημόκριτου. Ενώ είναι σαφές ότι η θεωρία έλκει την καταγωγή της από τον Λεύκιππο, οι δύο στοχαστές είναι πιθανό να συνεργάστηκαν σε κάποιον βαθμό αλλά περίπου βέβαιο είναι ότι ο Δημόκριτος ανέπτυξε τη θεωρία σε διάφορα πεδία.*

παρατήρηση. Κατά ένα μεγάλο μέρος στηρίζονται σε υποθέσεις για αντικείμενα που δεν ήταν δυνατό να παρατηρηθούν με ευκρίνεια και αμεσότητα, όπως τα ουράνια σώματα (αυτά που αργότερα ο Επίκουρος αποκάλεσε *ἄδηλα*).¹¹ Οι Ίωνες κοσμολόγοι και οι ατομικοί φιλόσοφοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν «πρωτοεπιστήμονες», καθώς βρίσκονται στο κατώφλι του κλάδου της φιλοσοφίας που αργότερα ονομάστηκε Φυσική.¹² Η πρώτη ελληνική κοσμολογία αποτελεί μια παράδοση κριτικής «επιστημονικής» σκέψης και κάθε εκπρόσωπός της, με τη θεωρία του, απευθύνει πρόσκληση ορθολογικής αντίληψης του κόσμου και των όντων.

Οι θεωρίες των προσωκρατικών φιλοσόφων εμπεριείχαν τα πρώτα ψήγματα κριτικής στις θρησκευτικές πεποιθήσεις της εποχής τους. Διεκήρυσσαν ρηξικέλευθες απόψεις, οι οποίες απείχαν πολύ από τον ανθρωπομορφισμό των λαϊκών ή των δημόσιων λατρειών.¹³ Πρώτος ο Ξενοφάνης άρθρωσε λόγο απέναντι στη λαϊκή περί θείου αντίληψη και καταφέρθηκε ανοιχτά εναντίον της. Κατηγορεί τον Όμηρο και τον Ησίοδο ως υπεύθυνους για την απόδοση αδυναμιών και επαίσχυντων πράξεων στους θεούς, επιχειρώντας να αποδεσμεύσει το κοινό του από κάθε ευτελές και παράλογο στοιχείο που ενυπήρχε στις παραδοσιακές περί θεών αντιλήψεις.¹⁴ Αντικαθιστά την ανθρωπομορφική θεολογία με έναν μη ανθρωπομορφικό πανθεισμό.¹⁵ Ομοίως, ο Ηράκλειτος ασκεί δριμεία κριτική στην ποίηση του Ησιόδου και στις απόψεις του Πυθαγόρα, του Ξενοφάνη και του Εκαταίου, τους οποίους χαρακτηρίζει «πολυμαθείς χωρίς σοφία».¹⁶ Θεωρεί βέβηλη τη σύνδεση των θεών με διαμάχες και εξαπατήσεις¹⁷ και καταδικάζει φαλλικές και άλλες λατρείες, τις οποίες θεωρεί άσεμνες.¹⁸ Ο Δημόκριτος τοποθετεί τη γένεση της θρησκείας στον φόβο των ανθρώπων για τα φυσικά φαινόμενα και θεωρεί την πίστη σε εξωκοσμικές δυνάμεις εύλογη στάση των πνευματικά υπανάπτυκτων, οι οποίοι πιστεύουν στη θεϊκή

¹¹ Βλ. Long 2005, 113.

¹² ό. π., 115.

¹³ Βλ. Guthrie 1991, 278.

¹⁴ DK 21B11: *πάντα θεοῖς ἀνέθηκαν (...) /ὄσσοι παρ' ἀνθρώποισιν ὀνειδέα και ψόγος ἐστίν, /κλέπτειν, μοιχεύειν τε και ἀλλήλους ἀπατεύειν.*

¹⁵ Βλ. Dawkins 2007, 46 -7: *οι πανθειστές δεν πιστεύουν καθόλου στην ύπαρξη οποιουδήποτε υπερφυσικού Θεού, αλλά χρησιμοποιούν τη λέξη «Θεός» ως ένα μη υπερφυσικό συνώνυμο για τη Φύση ή το Σύμπαν ή για τους νόμους που διέπουν τη λειτουργία του.*

¹⁶ DK 22B40: *πολυμαθίη νόον ἔχει οὐ διδάσκει*

¹⁷ Βλ. Long 2005, 311.

¹⁸ Βλ. Guthrie 1991, 278.

τιμωρία.¹⁹ Άλλοι φιλόσοφοι (όπως ο Αναξαγόρας) εγκαταλείπουν τις παραδοσιακές θρησκευτικές πεποιθήσεις για χάρη μιας αιώνιας κοσμικής ουσίας, για την οποία πίστευαν αόριστα ότι κυβερνά το σύμπαν ή κατευθύνει τις κινήσεις όσων βρίσκονται μέσα σε αυτό.²⁰ Ο ορθολογισμός των φυσικών φιλοσόφων, αν και δεν ήταν εξ ολοκλήρου αθεϊστικός, ήταν οπωσδήποτε ανατρεπτικός και εχθρικός προς τις παραδοσιακές αντιλήψεις για την οντολογία και τη λειτουργία των θεών.

Η επιρροή της θρησκείας στον ανθρώπινο νου αρχίζει να υποχωρεί μέσα στις πνευματικές και διανοητικές ζυμώσεις της εποχής του Περικλή, στη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα. Οι σοφιστές εγκαινιάζουν μια πρώτη μορφή «διαφωτισμού», δίνοντας πίστη μόνο σε ό, τι θεωρείται λογικό και ταυτίζοντας τον ορθό λόγο με τον θετικισμό και την πρόοδο της φυσικής επιστήμης.²¹ Το ομηρικό πάνθεο γίνεται αντικείμενο κριτικής στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος των σοφιστών για την ηθική. Καταδεικνύονται τα τρωτά σημεία της παραδοσιακής λατρείας και η συμβατική και άνευ όρων ευσέβεια παραχωρεί τη θέση της σε μία πιο στοχαστική (και ενίοτε επιφυλακτική) στάση.²² Η απόδοση ανθρώπινων παθών στους θεούς, η οποία καταδικάστηκε απερίφραστα από τον Ξενοφάνη, απορρίπτεται και από τον Ευριπίδη στα δράματά του.²³ Η κριτική της σοφιστικής κίνησης στη θρησκεία αποτελεί εκδήλωση της αντίθεσης ανάμεσα στον *νόμον* και την *φύσιν*: η θρησκευτική πίστη είναι ανθρώπινη επινόηση και ταυτίζεται με τον νόμο και το εθιμικό πλαίσιο κάθε κοινωνίας.²⁴

Ο θρησκευτικός σκεπτικισμός των σοφιστών περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα απόψεων, οι οποίες κυμαίνονται από την απλή αμφισβήτηση και τον αγνωστικισμό ως την αθεΐα. Οι πενιχρές μαρτυρίες που διαθέτουμε για τους υποστηρικτές αυτών

¹⁹ Βλ. Long 2005, 323.

²⁰ Βλ. Guthrie 1991, 278.

²¹ ό. π., 278 -9.

²² ό. π., 279.

²³ Ευριπίδης, *Ηρακλής* 1341 -6: *ἐγὼ δὲ τοὺς θεοὺς οὔτε λέκτρ' ἂ μὴ θέμις / στέργειν νομίζω δεσμά τ' ἐξάπτειν χεροῖν / οὔτ' ἠξίωσα πόποιτ' οὔτε πείσομαι / οὐδ' ἄλλον ἄλλου δεσπότην πεφυκέναι. / δεῖται γὰρ ὁ θεός, εἴπερ ἔστ' ὀρθῶς θεός, / οὐδενός· ἀοιδῶν οἶδε δύστηνοι λόγοι.*

²⁴ Πλάτων, *Νόμοι* 889e: *Θεούς, ὦ μακάριε, εἶναι πρῶτόν φασιν οὔτοι τέχνη, οὐ φύσει ἀλλὰ τισιν νόμοις, καὶ τούτους ἄλλους ἄλλη, ὅπη ἕκαστοι ἑαυτοῖσι συναμολόγησαν νομοθετούμενοι· καὶ δὴ καὶ τὰ καλὰ φύσει μὲν ἄλλα εἶναι, νόμῳ δὲ ἕτερα, τὰ δὲ δὴ δίκαια οὐδ' εἶναι τὸ παράπαν φύσει, ἀλλ' ἀμφισβητοῦντας διατελεῖν ἀλλήλοις καὶ μετατιθεμένους ἀεὶ ταῦτα, ἃ δ' ἂν μετάθωνται καὶ ὅταν, τότε κύρια ἕκαστα εἶναι, γιγνόμενα τέχνη καὶ τοῖς νόμοις ἀλλ' οὐ δὴ τινι φύσει.*

των θεωριών καθιστούν εξαιρετικά δυσχερές το έργο της κατάταξής τους σε κάποια βαθμίδα της κλίμακας. Η δυσκολία έγκειται αρχικά στη διάκριση ανάμεσα στην απόρριψη του παραδοσιακού πολυθεϊσμού και της ιδέας της θεότητας στο σύνολό της. Επιπλέον, η ευκολία με την οποία χρησιμοποιούνταν η κατηγορία της ασέβειας και της αθεΐας ως όπλο εναντίον δημόσιων ανδρών (όπως η περίπτωση του Σωκράτη) επιβάλλει την αντιμετώπιση των διαθέσιμων μαρτυριών με επιφύλαξη και σκεπτικισμό.²⁵ Η άρνηση κάθε δυνατότητας των ανθρώπων να γνωρίσουν τους θεούς από τον Ελεάτη φιλόσοφο Μέλισσο²⁶ βρίσκει απήχηση στην αγνωστικιστική θεώρηση του Πρωταγόρα και την επίσχεση οποιασδήποτε κρίσης αναφορικά με την ύπαρξη θεών.²⁷ Η πλήρης άρνηση της ύπαρξης θεών διατυπώνεται από τον Διαγόρα από τη Μήλο²⁸, τον Πρόδικο τον Κείο και τον Κριτία. Για τον Διαγόρα οι πηγές παραδίδουν ελάχιστες πληροφορίες²⁹, ενώ οι απόψεις των δύο τελευταίων παρουσιάζουν ενδιαφέρον, καθώς εντοπίζονται σε αυτές στοιχεία κοινωνικής ανθρωπολογίας.³⁰ Σύμφωνα με τον Πρόδικο, οι ρίζες της θρησκευτικής πίστης πρέπει να αναζητηθούν στην ευγνωμοσύνη των ανθρώπων και όχι στον φόβο (κατά την άποψη του Δημόκριτου).³¹ Η γένεση της θρησκείας έχει ψυχολογικό υπόβαθρο,

²⁵ Βλ. Guthrie 1991, 288 – 9 Giannantoni 1993, 50 -2.

²⁶ Διογένης Λαέρτιος 9. 24: *ἀλλὰ καὶ περὶ θεῶν ἔλεγε μὴ δεῖν ἀποφαίνεσθαι· μὴ γὰρ εἶναι γνῶσιν αὐτῶν.*

²⁷ Πλάτων, *Θεαίτητος* 162d - e: {ΣΩ.} *Νέος γὰρ εἶ, ὃ φίλε παῖ· τῆς οὖν δημηγορίας ὀξέως ὑπακούεις καὶ πείθῃ. πρὸς γὰρ ταῦτα ἐρεῖ Πρωταγόρας ἢ τις ἄλλος ὑπὲρ αὐτοῦ· "ἽΩ γενναῖοι παῖδες τε καὶ γέροντες, δημηγορεῖτε συγκαθεζόμενοι, θεοὺς τε εἰς τὸ μέσον ἄγοντες, οὓς ἐγὼ ἔκ τε τοῦ λέγειν καὶ τοῦ γράφειν περὶ αὐτῶν ὡς εἰσὶν ἢ ὡς οὐκ εἰσὶν, ἐξαιρῶ, καὶ ἃ οἱ πολλοὶ ἂν ἀποδέχοιντο ἀκούοντες, λέγετε ταῦτα, ὡς δεινὸν εἰ μὴδὲν διοίσει εἰς σοφίαν ἕκαστος τῶν ἀνθρώπων βοσκήματος ὄτουοῦν.*

²⁸ Βλ. Guthrie 1991, 289: «Ιδιαίτερα ο Διαγόρας ποτέ δεν αναφέρεται χωρίς να προστίθεται το 'άθεος' στο όνομά του. Εντούτοις, αν υποστήριξε τον αθεϊσμό του με φιλοσοφικά επιχειρήματα, αγνοούμε εντελώς ποια ήταν αυτά. Ο μόνος λόγος που προβάλλεται, κι αυτός σε μεταγενέστερες πηγές, είναι ηθικός: λένε ότι ξεκίνησε ως θεοφοβούμενος ποιητής διθυράμβων και αργότερα πείστηκε για τη μη ύπαρξη των θεών, καθώς έβλεπε την αδικία να φέρνει επιτυχία και να μένει ατιμώρητη [...] καταδικάστηκε για ασέβεια από τους Αθηναίους και επικηρύχθηκε ενώ απουσίαζε από την πόλη».

²⁹ Αριστοφάνης, *Όρνιθες* 1071 -4: *Τῆδε μέντοι θῆμέρα μάλιστ' ἐπαναγορεύεται· / "Ἦν ἀποκτείνῃ τις ὑμῶν Διαγόραν τὸν Μήλιον, / λαμβάνειν τάλαντον, ἦν τε τῶν τυράννων τίς τινα / τῶν τεθνηκότων ἀποκτείνῃ, τάλαντον λαμβάνειν.*" Πρβλ. Λυσίας, *Κατὰ Ἀνδοκίδου* 17 : *τοσοῦτον δ' οὗτος Διαγόρου τοῦ Μηλίου ἀσεβέστερος γεγένηται· ἐκεῖνος μὲν γὰρ λόγῳ περὶ τὰ ἀλλότρια ἱερὰ καὶ ἑορτὰς ἡσέβει, οὗτος δὲ ἔργῳ περὶ τὰ ἐν τῇ αὐτοῦ πόλει.*

³⁰ Βλ. Guthrie 1991, 295.

³¹ Σέξτος Ἐμπεϊρικός, *Πρὸς Μαθηματικούς* 9, 18: *Πρόδικος δὲ ὁ Κεῖος "ἡλίον" φησι "καὶ σελήνην καὶ ποταμοὺς καὶ κρήνας καὶ καθόλου πάντα τὰ ὠφελούντα τὸν βίον ἡμῶν οἱ παλαιοὶ θεοὺς ἐνόμισαν διὰ τὴν ἀπ' αὐτῶν ὠφέλειαν, καθάπερ Αἰγύπτιοι τὸν Νεῖλον"· καὶ διὰ τοῦτο τὸν μὲν ἄρτον Δήμητραν*

καθώς οφείλεται στην τάση του ανθρώπου να θεωρεί θεούς τα πράγματα που είναι ωφέλιμα για τη ζωή του.³² Διαφορετική αλλά εξίσου εντυπωσιακή και τολμηρή είναι η θεωρία του Κριτία, ο οποίος παρουσιάζει τη θρησκεία ως σκόπιμη απάτη και επινόηση των ιθυνόντων προκειμένου να συσταθεί ένας απόλυτος, καθολικής ισχύος κώδικας ηθικής συμπεριφοράς για τους υπηκόους τους.³³ Η ανάγκη για «άνωθεν» επικύρωση της ηθικής έφερε τους θεούς στο προσκήνιο.³⁴

Η απόρριψη της παραδοσιακής θεολογίας από τους σοφιστές προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις. Οι αθηναϊκές αρχές ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητες στο θέμα αυτό, καθώς η λατρεία των θεών αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της ζωής της πολιτείας και είχε μεγάλη συνεκτική δύναμη. Οποιαδήποτε εκδήλωση σκεπτικισμού ή άρνησης απέναντι στον παραδοσιακό κώδικα θρησκευτικής δεοντολογίας προκαλούσε το δημόσιο αίσθημα και έθετε σε κίνδυνο το ιδεολογικό οικοδόμημα της πόλης –

νομισθῆναι, τὸν δὲ οἶνον Διόνυσον, τὸ δὲ ὕδωρ Ποσειδῶνα, τὸ δὲ πῦρ Ἡφαιστον καὶ ἤδη τῶν εὐχρηστοῦντων ἕκαστον· πρβλ. Cicero, *De Natura Deorum* 1, 118: *Quid Prodicus Cius, qui ea quae prodessent hominum vitae deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit?*

³² Εὐριπίδης, *Βάκχαι* 274 – 85: δύο γάρ, ὦ νεανία, / τὰ πρῶτ' ἐν ἀνθρώποισι· Δημήτηρ θεά— / Γῆ δ' ἐστίν, ὄνομα δ' ὀπότερον βούλησι κάλει· / αὕτη μὲν ἐν ζηροῖσιν ἐκτρέφει βροτούς· / ὅς δ' ἦλθ' ἔπειτ', ἀντίπαλον ὁ Σεμέλης γόνος / βότρυος ὑγρὸν πᾶμ' ἤϊρε κάσηνέγκατο / θνητοῖς, ὁ παύει τοὺς ταλαιπώρους βροτούς / λύπης, ὅταν πλησθῶσιν ἀμπέλου ῥοῆς, / ὕπνον τε λήθην τῶν καθ' ἡμέραν κακῶν / δίδωσιν, οὐδ' ἔστ' ἄλλο φάρμακον πόνων. / οὗτος θεοῖσι σπένδεται θεὸς γεγώς, / ὥστε διὰ τοῦτον τάγαθ' ἀνθρώπους ἔχειν.

³³ Κριτίας, *Σίσυφος* 25, 16 -58: ἦν χρόνος, ὅτ' ἦν ἄτακτος ἀνθρώπων βίος / καὶ θηριώδης ἰσχύος θ' ὑπηρέτης, / ὅτ' οὐδὲν ἄθλον οὔτε τοῖς ἐσθλοῖσιν ἦν / οὔτ' αὖ κόλασμα τοῖς κακοῖς ἐγγίγνετο. / κάπειτά μοι δοκοῦσιν ἄνθρωποι νόμους θέσθαι κολαστάς, ἵνα δίκη τύραννος ἦ / <ὁμῶς ἀπάντων> τήν θ' ὕβριν δούλην ἔχη / ἐξημιούτο δ' εἴ τις ἐξαμαρτάνοι. / ἔπειτ' ἐπειδὴ τάμφανῆ μὲν οἱ νόμοι / ἀπειργον αὐτοὺς ἔργα μὴ πράσσειν βίαι, / λάθραι δ' ἔπρασσον, τηνικαυτά μοι δοκεῖ / <πρῶτον> πυκνός τις καὶ σοφός γνώμην ἀνήρ [γνώωναι] / <θεῶν> δέος θνητοῖσιν ἐξευρεῖν, ὅπως / εἴη τι δεῖμα τοῖς κακοῖσι, κἂν λάθραι / πράσσωσιν ἢ λέγωσιν ἢ φρονῶσι <τι>. / ἐντεῦθεν οὖν τὸ θεῖον εἰσηγήσατο, / ὡς ἔστι δαίμων ἀφθίται θάλλων βίωι, / νόμοι τ' ἀκούων καὶ βλέπων, φρονῶν τ' ἄγαν / προσέχων τε ταῦτα, καὶ φύσιν θεῖαν φορῶν, / ὅς πᾶν τὸ λεχθὲν ἐν βροτοῖς ἀκούσεται, / <τὸ> δρώμενον δὲ πᾶν ἰδεῖν δυνήσεται. / ἐὰν δὲ σὺν σιγῇ τι βουλευήεις κακόν, / τοῦτ' οὐχὶ λήσει τοὺς θεοὺς· τὸ γὰρ φρονοῦν / <ἄγαν> ἔνεστι. τοῦσδε τοὺς λόγους λέγων / διδαγμάτων ἠδιστον εἰσηγήσατο / ψευδεῖ καλύψας τὴν ἀλήθειαν λόγῳ. / ναίειν δ' ἔφασκε τοὺς θεοὺς ἐνταῦθ', ἵνα / μάλιστ' ἂν ἐξέπληξεν ἀνθρώπους λέγων, / ὅθεν περ ἔγνω τοὺς φόβους ὄντας βροτοῖς / καὶ τὰς ὀνήσεις τῶι ταλαιπώρῳ βίωι, / ἐκ τῆς ὑπερθε περιφορᾶς, ἵν' ἀστραπάς / κατεῖδεν οὔσας, δεινὰ δὲ κτυπήματα / βροντῆς, τό τ' ἀστερωπὸν οὐρανοῦ δέμας, / Χρόνου καλὸν ποίκιλμα τέκτονος σοφοῦ, / ὅθεν τε λαμπρὸς ἀστέρως στείχει μύδρος / ὃ θ' ὑγρὸς εἰς γῆν ὄμβρος ἐκπορεύεται. / τοίους δὲ περιέστησεν ἀνθρώποις φόβους, / δι' οὓς καλῶς τε τῶι λόγῳ κατώικισεν / τὸν δαίμον(α) οὐ<τος> κἂν πρέποντι χωρίῳ, / τὴν ἀνομίαν τε τοῖς νόμοις κατέσβεσεν. / καὶ ὀλίγα προσδιελθὼν ἐπιφέρει· / οὕτω δὲ πρῶτον οἶμαι πείσαι τινα / θνητοὺς νομίζειν δαιμόνων εἶναι γένος.

³⁴ Βλ. Guthrie 1991, 297.

κράτους.³⁵ Στην προσπάθεια των Αθηναίων να περιφρουρήσουν τα δημόσια ήθη, οι δίκες για ασέβεια και τα ψηφίσματα εναντίον της αθεΐας και της ενασχόλησης με τη φυσική επιστήμη αποδείχθηκαν ικανά και αποτελεσματικά μέσα.³⁶ Η καρικατούρα του Σωκράτη στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη αποδίδει εύστοχα τον τύπο του φυσικού επιστήμονα που αμφισβητεί τα σύμβολα της παραδοσιακής θρησκείας, και αποκαλύπτει την πρακτική καταλογισμού αθεϊστικής στάσης σε οποιονδήποτε εξέφραζε απόψεις, οι οποίες παρεξέκλιναν από την επίσημη γραμμή. Ανεξάρτητα από τις κατηγορίες που τους έχουν προσαφθεί κατά καιρούς, οι σοφιστές ξετυλίγουν τον μίτο του ορθολογισμού, τον οποίο παρέλαβαν από τους φυσικούς φιλοσόφους του προηγούμενου αιώνα. Η στάση τους σηματοδοτεί την πρώτη μεγάλη κρίση στην ελληνική θρησκεία, η οποία προδιαγράφει την κρίση του 4^{ου} αιώνα. Η τελευταία θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες θα διακυβευθεί το ζήτημα της «θεολογίας» και του θρησκευτικού προσανατολισμού κατά την ελληνιστική περίοδο.³⁷

³⁵ Πρβλ. τη διάκριση του Πλάτωνα ανάμεσα στον επικίνδυνο και μη αθεϊσμό στους *Νόμους* 908b – e: *περι ασέβειαν δὲ ὄντων αἰτίαις μὲν τρισίν, αἷσπερ καὶ διήλθομεν, δύο δὲ ἐξ ἐκάστης τῆς τοιαύτης αἰτίας γενομένων, ἕξ ἂν γίνοντο ἅ καὶ διακρίσεως ἄξια γένη τῶν περὶ τὰ θεῖα ἐξαμαρτανόντων, οὐκ ἴσης οὐδ' ὁμοίας δίκης δεόμενα. ᾧ γὰρ ἂν μὴ νομίζοντι θεοὺς εἶναι τὸ παράπαν ἦθος φύσει προσγένηται δίκαιον, μισοῦντές τε γίνονται τοὺς κακοὺς, καὶ τῷ δυσχεραίνειν τὴν ἀδικίαν οὔτε τὰς τοιαύτας πράξεις προσίενται πράττειν, τοὺς τε μὴ δικαίους τῶν ἀνθρώπων φεύγουσι καὶ τοὺς δικαίους στέργουσιν· οἷς δ' ἂν πρὸς τῇ δόξῃ τῆ θεῶν ἔρημα εἶναι πάντα ἀκράτειαί τε ἡδονῶν καὶ λυπῶν προσπέσωσι, μνημαί τε ἰσχυραὶ καὶ μαθήσεις ὀξεῖαι παρῶσι, τὸ μὲν μὴ νομίζειν θεοὺς ἀμφοῖν ἂν ἐνυπάρχον κοινὸν πάθος, τῇ δὲ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων λώβῃ τὸ μὲν ἐλάττω, τὸ δὲ πλείω κακὰ ἐργάζοιτ' ἂν. ὁ μὲν γὰρ λόγῳ τε ἂν περὶ θεοὺς παρρησίας εἶη μεστός καὶ περὶ θυσίας τε καὶ ὄρκους, καὶ ὡς τῶν ἄλλων καταγελῶν τάχ' ἂν ἐτέρους τοιούτους ἀπεργάζοιτο, δίκης μὴ τυγχάνων· ὁ δὲ δὴ δοξάζων μὲν καθάπερ ἄτερος, εὐφύης δὲ ἐπικαλούμενος, δόλου δὲ καὶ ἐνέδρας πλήρης, ἕξ ὧν μάντιες τε κατασκευάζονται πολλοὶ καὶ περὶ πᾶσαν τὴν μαργανείαν κεκνημένοι, γίνονται δὲ ἐξ αὐτῶν ἔστιν ὅτε καὶ τύραννοι καὶ δημηγόροι καὶ στρατηγοί, καὶ τελεταῖς δὲ ἰδίαις ἐπιβεβουλευκότες, σοφιστῶν τε ἐπικαλουμένων μηχαναί. τούτων δὴ πολλὰ μὲν εἶδη γένοιτ' ἂν, τὰ δὲ νόμων ἄξια θέσεως δύο, ὧν τὸ μὲν εἰρωνικὸν οὐχ ἑνὸς οὐδὲ δυοῖν ἄξια θανάτων ἀμαρτάνον, τὸ δὲ νοθετήσεως ἅμα καὶ δεσμῶν δεόμενον.*

³⁶ Πλούταρχος, *Νικίας* 23: *οὐ γὰρ ἠνείχοντο τοὺς φυσικοὺς καὶ μετεωρολόσχας τότε καλουμένους, ὡς εἰς αἰτίας ἀλόγους καὶ δυνάμεις ἀπρονοήτους καὶ κατηναγκασμένα πάθη διατρίβοντας τὸ θεῖον, ἀλλὰ καὶ Πρωταγόρας ἔφυγε, καὶ Ἀναξαγόραν εἰρχθέντα μόλις περιποιήσατο Περικλῆς, καὶ Σωκράτης, οὐδὲν αὐτῷ τῶν γε τοιούτων προσήκον, ὅμως ἀπώλετο διὰ φιλοσοφίαν.* πρβλ. Πλούταρχος, *Περικλῆς* 32: *Περὶ δὲ τοῦτον τὸν χρόνον Ἀσπασία δίκην ἔφευγεν ἀσεβείας, Ἑρμίππου τοῦ κωμωδιοποιῦ διώκοντος καὶ προσκατηγοροῦντος, ὡς Περικλεῖ γυναικας ἐλευθέρας εἰς τὸ αὐτὸ φοιτάσας ὑποδέχοιτο, καὶ ψήφισμα Διοπίθης ἔγραψεν εἰσαγγέλλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσιῶν διδάσκοντας, ἀπειροδόμενος εἰς Περικλέα δι' Ἀναξαγόρου τὴν ὑπόνοιαν.*

³⁷ Βλ. Festugière 1999, 26 – 7.

Το δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π. Χ. μπορεί να χαρακτηριστεί ως εποχή ιστορικά παραγμένη αλλά με ξεχωριστή πνευματική λάμψη. Οι ανακατατάξεις στον γεωπολιτικό χάρτη μετά τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, τα παιχνίδια εξουσίας μεταξύ των διαδόχων του και η διαμόρφωση των ελληνιστικών βασιλείων πυροδότησαν μια σειρά από αλλαγές στην πνευματική φυσιογνωμία της εποχής.³⁸ Ο ελληνιστικός κόσμος είναι η συνισταμένη αντίρροπων δυνάμεων, ένα μωσαϊκό αντιθέσεων και αντιφάσεων: έξαρση του ατομισμού και, ταυτόχρονα, πίστη στην ιδέα της οικουμενικότητας, επιστημονικός ορθολογισμός αλλά και λατρεία της θεοποιημένης Τύχης. Η έννοια του πολίτη, η οποία θεμελιώνεται από τον Αριστοτέλη, με την έλευση του Αλεξάνδρου στο ιστορικό προσκήνιο παραχωρεί τη θέση της στην έννοια του ατόμου.³⁹ Και καθώς οι ρυθμοί των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων επιταχύνονται, ο άνθρωπος της ελληνιστικής εποχής, υπήκοος πια ενός αχανούς ελληνιστικού βασιλείου και όχι πολίτης της πόλης –κράτους, συνειδητοποιεί όλο και περισσότερο την αδυναμία του να παρέμβει στη διαμόρφωση των πολιτικών συνθηκών που ορίζουν τον βίο του.

Ως αποτέλεσμα πνευματικών ζυμώσεων και της ανατροπής των παραδοσιακών σχημάτων κοινωνικού και πολιτικού βίου αρχίζουν να διαμορφώνονται διαφορετικά είδη θρησκευτικότητας, ή ακριβέστερα, διαφορετικοί τρόποι θεώρησης του θρησκευτικού φαινομένου.⁴⁰ Η κρατική –επίσημη θρησκεία διατηρεί το τελετουργικό της και τη σημασία της ως παράγοντας κοινωνικής συνοχής. Εντούτοις κλονίζονται τα ισχυρά της θεμέλια, καθώς είναι προσανατολισμένη στη συλλογική λειτουργία της πόλης και έτσι αδυνατεί να απαντήσει στις απορίες του ελληνιστικού «ατόμου». Η εσωτερική σχέση ανάμεσα στην πόλη -κράτος και στη θρησκεία, η οποία ήταν δεδομένη κατά την κλασική εποχή, αρχίζει να ατονεί και ο επίσημος θεολογικός μηχανισμός αρχίζει να αποκτά χαρακτήρα απλής σύμβασης. Αντίθετα, οι μυστηριακές λατρείες ενισχύονται όλο και περισσότερο και εμπλουτίζονται με στοιχεία από θρησκείες της Ανατολής. Αυτές οι λατρευτικές κοινότητες δημιουργούσαν ένα κοινωνικό δίκτυο μεταξύ των μελών τους, το οποίο κάλυπτε τις εσωτερικές θρησκευτικές τους αναζητήσεις και τους παρείχε ένα αίσθημα

³⁸ Βλ. Festugière 1999, 35 -8 Graf 2001, 200 -2.

³⁹ Βλ. Tarn – Griffith 1952, 79 – 80.

⁴⁰ Βλ. Feeney 1999, 10 -2.

ασφάλειας, που δεν ήταν δυνατό να επιτευχθεί στο παρηκμασμένο πια πλαίσιο της πόλης –κράτους. Μεγάλο μέρος των λαϊκών στρωμάτων καταφεύγει σε αυτές δημιουργώντας μια μορφή θρησκείας, η οποία συνίσταται σε ένα κράμα δεισιδαιμονιών, προλήψεων, μυστικισμού και στοιχείων από ανατολικές θρησκευτικές δοξασίες.⁴¹ Η υποταγή των ελληνικών πόλεων στα ελληνιστικά βασίλεια επέδρασε καταλυτικά στη χαλάρωση των άλλοτε ισχυρών δεσμών του ατόμου με την πόλη, ευνοώντας την αποδυνάμωση της θρησκείας της πόλης και την άνοδο μιας «προσωπικής» θρησκείας, η οποία ήταν αποτέλεσμα ελεύθερης και συνειδητής επιλογής του ατόμου και όχι ένα κοινωνικά αποδεκτό και έξωθεν επιβεβλημένο θρησκευτικό σύστημα.

Στον χώρο των ιδεών η φιλοσοφία κερδίζει συνεχώς έδαφος, καθώς αποκτά πρακτικό χαρακτήρα και επιχειρεί μια στροφή στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, θέτοντας ως στόχο την ατομική ηθική και ευδαιμονία. Ο φιλοσοφικός στοχασμός έρχεται να αντικαταστήσει την παραδοσιακή θεολογική σκέψη και να αποτελέσει κύρια πηγή ικανοποίησης των εσωτερικών αναζητήσεων για την «πνευματική ελίτ» της εποχής. Ο σκεπτικισμός της Ακαδημίας και η παρακμή του Περιπάτου αντισταθμίζονται από την ανάπτυξη δύο νέων φιλοσοφικών σχολών: της Στοάς και του Κήπου. Οι δύο σχολές, οργανωμένες γύρω από την εξαιρετική φυσιογνωμία των θεμελιωτών τους, είχαν αποστολικό χαρακτήρα και ευαγγελίζονταν την κατάκτηση της εσωτερικής ισορροπίας ανεξάρτητα από τις εξωτερικές συνθήκες. Στον πυρήνα των δύο ρευμάτων βρίσκεται η υπαρξιακή αγωνία του ατόμου που έχει χάσει το έρεισμα της πόλης. Στοά και Κήπος εισάγουν μια αισιόδοξη προοπτική για την ανθρώπινη ζωή, επιχειρώντας να αντισταθμίσουν την αβέβαιη και απρόβλεπτη κουλτούρα της «Τύχης».⁴² Η μύηση στα διδάγματα των δύο σχολών παρείχε στους πεπαιδευμένους τη δυνατότητα να ανακαλύψουν, πίσω από τις φαινομενικά τυχαίες συμπτώσεις της ατομικής και της δημόσιας ζωής, μια κοσμική τάξη γεμάτη αρμονία και συνέπεια. Με την έλευση του επικουρισμού και του στωικισμού στο πολιτισμικό στερέωμα η φιλοσοφική διδασκαλία ξεφεύγει από τα καθορισμένα όρια των σχολών και φιλοδοξεί να γίνει κτήμα κάθε ανθρώπου, ο οποίος αρκείται στον μικρόκοσμο

⁴¹ Βλ. Gehrke 2003, 117 – 20.

⁴² Βλ. Graf 2001, 454 – 6· Clarke 2004, 49 -50.

του και επιθυμεί να διασφαλίσει την εσωτερική του αυτάρκεια, αδιαφορώντας (ίσως αναγκαστικά) για ό, τι συμβαίνει έξω από τον ίδιο.

Ειδικότερα η διδασκαλία του Επίκουρου αποτελούσε μια δελεαστική πρόσκληση για κάθε ανήσυχο πνεύμα της εποχής και μια σοβαρή πρόκληση για την παραδοσιακή νοοτροπία και ηθική. Οι ιδέες που προπαγάνδιζε η επικούρεια φιλοσοφία απείχαν πολύ από τις παγιωμένες θρησκευτικές, ηθικές και πολιτικές αντιλήψεις, οι οποίες ήταν αλληλένδετες με την έννοια της πόλης –κράτους. Στόχος του Επίκουρου ήταν να χαρίσει στους ανθρώπους μια νέα ελευθερία, ατομική και όχι πολιτική. Το *παρ' ἡμᾶς ἀδέσποτον*,⁴³ η χωρίς δυνάστες προσωπική ζωή, ήταν ένα από τα ζητούμενα της νέας σοφίας που αναπτύχθηκε στην ήρεμη ατμόσφαιρα του Κήπου.⁴⁴ Με τον Επίκουρο η φιλοσοφία παύει να είναι αμιγῆς θεωρητικός στοχασμός και μετασηματίζεται σε «δραστηριότητα που εξασφαλίζει την ευδαιμονία μέσω του διαλογισμού και του διαλόγου».⁴⁵ Η έννοια –κλειδί της επικούρειας φιλοσοφίας είναι η *ἀταραξία*, η πνευματική ηρεμία και ηθική πληρότητα που πηγάζει από την υπερνίκηση κάθε ενστικτώδους φόβου και μάταιης επιθυμίας, όπως ο φόβος των θεών και του θανάτου ή η υπέρμετρη φιλοδοξία για πλούτο και δύναμη. Η μελέτη της δομής του σύμπαντος θεωρείται από τους επικούρειους ως μοναδικό και αναγκαίο μέσο για την επίτευξη του ηθικού τους σκοπού. Η επιστημονική έρευνα παύει να έχει αυτοτελή αξία: δεν προσβλέπει στην απόκτηση γνώσεων καθεαυτή αλλά στην ανάδειξη της γνώσης σε ασφαλές όχημα του ταξιδιού προς την εσωτερική ευδαιμονία και αυτοπραγμάτωση.

⁴³ Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα* 133. 5 -10: *τὴν δὲ ὑπὸ τινῶν δεσπότην εἰσαγομένην πάντων ἀγγέλλοντος.... <ὣν ἂ μὲν κατ' ἀνάγκην ἐστίν,> ἂ δὲ ἀπὸ τύχης, ἂ δὲ παρ' ἡμᾶς, διὰ τὸ τὴν μὲν ἀνάγκην ἀνυπεύθυνον εἶναι, τὴν δὲ τύχην ἄστατον ὄραν, τὸ δὲ παρ' ἡμᾶς ἀδέσποτον, ᾧ καὶ τὸ μεμπτὸν καὶ τὸ ἐναντίον παρακολουθεῖν πέφυκεν.*

⁴⁴ Βλ. Festugière 1999, 16.

⁴⁵ Σέξτος Ἐμπειρικός, *Πρὸς μαθηματικούς* 11. 169 (απ. 219 Usener): *ἐπαγγέλλονται γὰρ τέχνην τινὰ περὶ τὸν βίον παραδώσειν, καὶ διὰ τοῦτο Ἐπίκουρος μὲν ἔλεγε τὴν φιλοσοφίαν ἐνέργειαν εἶναι λόγοις καὶ διαλογοῖσι τὸν εὐδαίμονα βίον περιποιούσαν...*

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Επίκουρος: εξορθολογισμένη θεολογία και «επιστημονική» κοσμολογία

*Η φιλοσοφία δεν έχει προχωρήσει ούτε ένα βήμα
μετά τον Επίκουρο και συχνά βρίσκεται χιλιάδες
βήματα πίσω του.*

Friedrich Nietzsche

*Οὐκ ἦν τὸ φοβούμενον λύειν ὑπὲρ τῶν κυριωτάτων
μὴ κατειδόμενα τίς ἢ τοῦ σύμπαντος φύσις, ἀλλ' ὑπο-
πεύοντά τι τῶν κατὰ τοὺς μύθους· ὥστε οὐκ ἦν ἄνευ
φυσιολογίας ἀκεραίους τὰς ἡδονὰς ἀπολαμβάνειν.*

Ἐπίκουρος, *Κυρία Δόξα 12*

Εξοπλισμένος με την ατομική θεωρία περί σύμπαντος, ο Επίκουρος ήταν ένας από τους πρώτους που μίλησαν για τη φύση χωρίς να καταφύγουν σε υπερφυσικούς μύθους. Η αυλαία του *De Rerum Natura*, της λατινικής «Βίβλου» της επικούρειας φιλοσοφίας, ανοίγει με μια επίκληση στην Αφροδίτη⁴⁶, αποκαλύπτοντας έμμεσα έναν από τους γρίφους που επιχείρησε να λύσει ο Επίκουρος: την ύπαρξη θεών, τη θέση τους στον κόσμο και την επιρροή που ασκούν στις ανθρώπινες υποθέσεις. Παράλληλα επισημαίνει την αντίθεση ανάμεσα στις προσεγγίσεις του ζητήματος μέσα από δύο διαφορετικά πρίσματα: της φιλοσοφίας και της θρησκείας.⁴⁷ Η αιγιματική και περίπλοκη θεολογία του Επίκουρου προκάλεσε αντιδράσεις που κυμαίνονταν από τον άκρατο ενθουσιασμό ως την επιφύλαξη και τη σφοδρή αποδοκιμασία, και εξακολουθεί να απασχολεί, να εντυπωσιάζει και να

⁴⁶ Lucretius, *De Rerum Natura* 1. 1-43: *Aeneadam genetrix, hominum divomque voluptas,/ alma Venus, caeli subter labentia signa/ quae mare navigerum, quae terras frugiferentis/ concelebras, per te quoniam genus omne animantum/ concipitur visitque exortum lumina solis:/ te, dea, te fugiunt venti, te nubila caeli/ adventumque tuum, tibi suavis daedala tellus/ summittit flores, tibi rident aequora ponti/ placatumque nitet diffuso lumine caelum./ nam simul ac species patefactast verna diei/ et reserata viget genitabilis aura favoni,/ aeriae primum volucris te, diva, tuumque/ significant inquit percussae corda tua vi....*

⁴⁷ Βλ. Feeney 1999, 12: ο πρώτος στίχος του *De Rerum Natura* (*Aeneadam genetrix, hominum divomque voluptas*) αποκαλύπτει τις τρεις θεολογίες που εμφανίζονται στην ελληνιστική εποχή και εξακολουθούν να υπάρχουν στη Ρώμη: την κρατική –επίσημη θεολογία, τη λαϊκή θεολογία και τη θεολογία των ποιητών.

προβληματίζει, καθώς αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια απομυθοποίησης και αποκωδικοποίησης των μυστικών της φύσης μέσω της ορθολογικής τους ερμηνείας.

Πίστη στην ύπαρξη θεών

Αναφορικά με την ύπαρξη θεών, η θέση του Επίκουρου είναι σαφής: «οι θεοί υπάρχουν, καθώς η γνώση που έχουμε για αυτούς είναι εναργής».⁴⁸ Η γνώση αυτή προέρχεται από κοινές δοξασίες, καθώς όλοι οι άνθρωποι έχουν μια φυσική τάση για πίστη στην ύπαρξη θεών ανεξάρτητα από τις καθιερωμένες θρησκευτικές αντιλήψεις ή έθιμα.⁴⁹ Οι δοξασίες αυτές στηρίζονται σε «προλήψεις»⁵⁰ που προέρχονται από την εμπειρία, από οράματα που βλέπουν οι άνθρωποι όταν είναι ξυπνητοί και πολύ περισσότερο όταν κοιμούνται. Τα οράματα αυτά, όπως όλες οι αισθητηριακές εντυπώσεις, πρέπει να πηγάζουν από κάτι πραγματικό, και ειδικότερα από σχηματισμούς ατόμων, που προέρχονται από τους ίδιους τους θεούς και εισέρχονται στον ανθρώπινο νου:

Σχόλιο στην Κύρια Δόξα I (απ. 355 Usener):

ἐν ἄλλοις δέ φησι τοὺς θεοὺς λόγῳ θεωρητοῦς, οὓς μὲν κατ' ἀριθμὸν ὑφεστῶτας, οὓς δὲ κατὰ ὁμοείδειαν, ἐκ τῆς συνεχοῦς ἐπιρρύσεως τῶν ὁμοίων εἰδώλων ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἀποτετελεσμένων, ἀνθρωποειδεῖς.

Σε άλλα (ενν. έργα) ισχυρίζεται (ενν. ο Επίκουρος) ότι οι θεοί γίνονται αντιληπτοί με τη λογική, άλλοι διακρίνονται ως μεμονωμένες οντότητες και άλλοι επειδή ανήκουν στο ίδιο είδος, από τη συνεχή εκροή των ὁμοίων εἰδώλων που σχηματίζουν το ίδιο αντικείμενο, και ότι είναι ἀνθρωπόμορφοι.⁵¹

⁴⁸ Επίκουρος, *Ἐπιστολή προς Μενουκία* 123. 7 -8: *θεοὶ μὲν γὰρ εἰσὶν· ἐναργὴς γὰρ αὐτῶν ἔστιν ἡ γνῶσις·*

⁴⁹ Cicero, *De Natura Deorum* 1, 43: *quae est enim gens aut quod genus hominum quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum, quam appellat πρόληψιν Epicurus id est antceptam animo rei quandam informationem, sine qua nec intellegi quicquam nec quaeri nec disputari potest.*

⁵⁰ Ο όρος πρόληψις (*notities, anticipatio, praenotio*) αποτελεί θεμελιώδη έννοια της επικούρειας γνωσιολογίας. Δηλώνει την γενική ιδέα που έχει δημιουργηθεί στον νου από τη συσσώρευση παραστάσεων ενός πράγματος. Οι παραστάσεις αυτές είναι αποτέλεσμα της επανάληψης αισθητηριακών εμπειριών. Χωρίς την πρόληψιν η γνώση είναι ανέφικτη, διότι η αίσθηση από μόνη της είναι ελλιπής και οὐδεμιᾶς μνήμης δεκτική (Διογένης Λαέρτιος 10. 31).

⁵¹ Οι νεοελληνικές μεταφράσεις των αρχαιοελληνικών παραθεμάτων ανήκουν στην συντάκτρια της εργασίας.

Lucretius, *De Rerum Natura* 4. 722 – 48:

*Nunc age, quae moveant animum res accipe,
et unde quae veniunt veniant in mentem percipe paucis.
principio hoc dico, rerum simulacra vagari
multa modis multis in cunctas undique partis
tenuia, quae facile inter se iunguntur in auris,
obvia cum veniunt, ut aranea bratteaque auri.
quippe etenim multo magis haec sunt tenuia textu
quam quae percipiunt oculos visumque lacessunt,
corporis haec quoniam penetrant per rara cientque
tenuem animi naturam intus sensumque lacessunt.*

Εμπρός τώρα, άκουσε και μάθε από αυτά τα λίγα, από πού προέρχονται αυτά που εισβάλλουν στον νου. Αρχικά λέω το εξής, ότι πολλά είδωλα πραγμάτων περιπλανώνται ποικιλοτρόπως και προς όλες τις κατευθύνσεις, πολύ λεπτά, τα οποία εύκολα ενώνονται μεταξύ τους όταν συναντώνται στον αέρα, όπως ο ιστός της αράχνης ή τα φύλλα του χρυσού. Στην πραγματικότητα όμως είναι πολύ πιο λεπτά ως προς την υφή από αυτά που εισέρχονται στα μάτια και προκαλούν την όραση, επειδή αυτά εδώ διαπερνούν τους πόρους του σώματος, κινητοποιούν τη λεπτή φύση του νου και προκαλούν την αίσθηση.⁵²

De Rerum Natura 5.148 – 9:

*tenuis enim natura deum longeque remota
sensibus ab nostris animi vix mente videtur;*

γιατί η λεπτή φύση των θεών, τόσο απρόσιτη στις αισθήσεις μας, μόλις και μετά βίας μπορεί να γίνει αντιληπτή από τον νου.

Οι θεοί του Επίκουρου είναι υλικά όντα, η ατομική σύσταση των οποίων είναι εξαιρετικά λεπτή. Δεν έχουν σώμα, αλλά «κάτι σαν σώμα»,⁵³ από το οποίο εκπέμπεται μια ροή από είδωλα (*simulacra*). Πρόκειται για σχηματισμούς λεπτών ατόμων που δεν γίνονται αντιληπτοί μέσω των αισθήσεων, αλλά μόνο μέσω της νόησης.⁵⁴ Η ανθρωπομορφική τους εμφάνιση⁵⁵ οφείλεται στην πεποίθηση ότι η

⁵² Οι νεοελληνικές μεταφράσεις των λατινικών παραθεμάτων ανήκουν στην συντάκτρια της εργασίας.

⁵³ Cicero, *De Natura Deorum* 1, 49: *Nec tamen ea species corpus est sed quasi corpus, nec habet sanguinem sed quasi sanguinem.*

⁵⁴ Βλ. Long 1987, 84 – 6· Rist 1972, 141 – 2.

⁵⁵ Βλ. Long 1987, 89: στον μεταγενέστερο επικουρισμό του Φιλόδημου αναφέρονται πιο θετικά πράγματα για τους θεούς, μεταξύ άλλων και ότι μιλούν ελληνικά! Ο Επίκουρος, από όσο είναι γνωστό, δεν προχώρησε σε τόσο ακραίο ανθρωπομορφισμό.

ανθρώπινη μορφή είναι η ωραιότερη και τελειότερη από όλες τις μορφές, συνεπώς είναι η μοναδική που ταιριάζει σε όντα με άριστη φύση.⁵⁶ Η εικόνα των θεών είναι «ομοίωση» της εικόνας των ανθρώπων.⁵⁷ Η υλική υπόσταση των θεών του Επίκουρου έρχεται σε αντίθεση με την ιδέα της αιώνιας ύπαρξής τους. Αν και αποτελούνται από άτομα, οι θεοί δεν υπόκεινται στη φθορά όπως συμβαίνει με κάθε σύνθετο σώμα, το οποίο υφίσταται μια αναπόφευκτη απώλεια ατόμων. Το γεγονός ότι δεν έχουν στερεό σώμα αλλά είναι «ομοιώματα» που ανασυντίθενται από μια συνεχή ροή ατόμων τους καθιστά αλώβητους σε κάθε μορφή φθοράς. Σύμφωνα με το έργο *Περί θεῶν* του Φιλόδημου, η τελειότητα και οι νοητικές τους δυνάμεις τους προστατεύουν από τις καταλυτικές δυνάμεις του περιβάλλοντος. Είναι από τη φύση τους ικανοί να κρατούν τα άτομα που συντηρούν την ύπαρξή τους και να αποκρούουν εκείνα που είναι ακατάλληλα.⁵⁸

Σύμπαν χωρίς θεούς

Η επικούρεια θέση για τη δραστηριότητα των θεών και τη σχέση τους με τους ανθρώπους είναι ίσως η πλέον ρηξικέλευθη για τα δεδομένα της εποχής της. Οι θεοί του Επίκουρου δεν έχουν καμιά σχέση με τον κόσμο. Δεν κατοικούν σε κάποιον από τους κόσμους που υπάρχουν, αλλά σε περιοχές εξίσου δυσδιάκριτες με τα σώματά τους. Πρόκειται για διαστήματα που χωρίζουν τον έναν κόσμο από τον άλλο, τα *μετακόσμια* (*intermundia*).⁵⁹ Κάθονται σε «γαλήνιους θρόνους» (*sedes quietae*), απολαμβάνοντας μια ζωή απαλλαγμένη από κάθε μόχθο και πόνο:

⁵⁶ Cicero, *De Natura Deorum* 1, 46: *Ac de forma quidem partim natura nos admonet partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum; [...] quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, deus autem animans est, ea figura profecto est quae pulcherrimast omnium. quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest nec virtus sine ratione constare nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura, hominis esse specie deos confitendum est.*

⁵⁷ Lucretius, *De Rerum Natura* 5. 1169 – 74: *quippe etenim iam tum divom mortalia saecla/ egregias animo facies vigilante videbant/ et magis in somnis mirando corporis auctu. / his igitur sensum tribuebant propterea quod/ membra movere videbantur vocesque superbas/ mittere pro facie praeclara et viribus amplis.*

⁵⁸ Βλ. Long 1987, 87 – 8· Rist 1972, 145 – 7.

⁵⁹ Cicero, *De Natura Deorum* 1, 18: *Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset...*

Lucretius, *De Rerum Natura* 5. 146 – 54:

*Illud item non est ut possis credere,
sedes esse deum sanctas in mundi partibus ullis.
tenuis enim natura deum longeque remota
sensibus ab nostris animi vix mente videtur;
quae quoniam manuum tactum suffugit et ictum,
tactile nil nobis quod sit contingere debet;
tangere enim non quit quod tangi non licet ipsum.
quare etiam sedes quoque nostris sedibus esse
dissimiles debent, tenues de corpore eorum.*

Κι αυτό που είναι αδύνατο να πιστέψεις είναι ότι κάπου στον κόσμο βρίσκονται οι ιερές κατοικίες των θεών. Γιατί η λεπτή φύση των θεών, τόσο απρόσιτη στις αισθήσεις μας, μόλις και μετά βίας μπορεί να γίνει αντιληπτή από τον νου κι επειδή ξεφεύγει από το άγγιγμα και το χτύπημα των χειρών, είναι αδύνατο να αγγίζει ό, τι μπορούμε να αγγίζουμε εμείς: γιατί ό, τι δεν αγγίζεται δεν μπορεί ν' αγγίζει. Γι' αυτό και οι κατοικίες τους θα πρέπει να είναι διαφορετικές από τις δικές μας, λεπτές σύμφωνα με τα σώματά τους.

De Rerum Natura 3. 18 – 24:⁶⁰

*apparet divum numen sedesque quietae,
quas neque concutiunt venti nec nubila nimbis
aspergunt neque nix acri concreta pruina
cana cadens violat semper<que> innubilus aether
integit et large diffuso lumine ridet:
omnia suppeditat porro natura neque ulla
res animi pacem delibat tempore in ullo.*

Προβάλλουν εμπρός μου το μεγαλείο των θεών και οι γαλήνιες κατοικίες τους, τις οποίες ούτε άνεμοι τις δέρνουν ούτε τα σύννεφα με βροχές τις μουσκεύουν ούτε τις σκεπάζει λευκό χιόνι πετρωμένο από την άγρια παγωνιά, αντίθετα τις σκεπάζει πάντα αιθέρας ανέφελος και χαμογελά πλατιά διαχέοντας φως. Όλα τούς τα προσφέρει απλόχερα η φύση και τίποτα δεν ταράζει ποτέ τη γαλήνη τους.

Ο Επίκουρος υιοθετεί τα κατηγορήματα που η παραδοσιακή θρησκεία αποδίδει στους θεούς και τα ενσωματώνει στο δικό του φιλοσοφικό σύστημα.⁶¹ Σύμφωνα με

⁶⁰ Πρβλ. την περιγραφή των θεϊκών ανακτόρων στο ζ της Οδύσσειας (42 -6): *Οὐλύμπόνδ', ὅθι φασὶ θεῶν ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ / ἔμμεναι· οὐτ' ἀνέμοισι τινάσσεται οὐτε ποτ' ὄμβρω / δεύεται οὔτε χιῶν ἐπιπίλνεται, ἀλλὰ μάλ' αἶθρη / πέπταται ἀνέφελος, λευκὴ δ' ἐπιδέδρομεν αἴγλη/ τῶ ἔνι τέρπονται μάκαρες θεοὶ ἤματα πάντα.*

τις κοινές περί θεών αντιλήψεις, η αθανασία και η μακαριότητα είναι κύρια χαρακτηριστικά των θεϊκών όντων. Κατά τον Λουκρήτιο, οι άνθρωποι απέδωσαν στους θεούς τις ιδιότητες της αιώνιας ζωής, της παντοδυναμίας και της υπέρτατης ευδαιμονίας.⁶²

Lucretius, *De Rerum Natura* 5. 1175 – 82:

*aeternamque dabant vitam, quia semper eorum
subpeditabatur facies et forma manebat,
et tamen omnino quod tantis viribus auctos
non temere ulla vi convinci posse putabant.
fortunisque ideo longe praestare putabant,
quod mortis timor haut quemquam vexaret eorum,
et simul in somnis quia multa et mira videbant
efficere et nullum capere ipsos inde laborem.*

Τους προίκισαν με ζωή αιώνια, γιατί πάντα η όψη τους ανανεωνόταν και μορφή τους διατηρούνταν αναλλοίωτη, και προπάντων επειδή νόμιζαν πως με τέτοιες δυνάμεις δεν ήταν δυνατό να ηττηθούν εύκολα από καμία δύναμη. Και νόμιζαν πως η ευτυχία τους ήταν ανυπέρβλητη, γιατί κανέναν από αυτούς δεν τάραζε ο φόβος του θανάτου, κι ακόμη, γιατί στα όνειρά τους τούς έβλεπαν να κατορθώνουν πολλά και θαυμαστά χωρίς οι ίδιοι να μοχθούν καθόλου.

Οι ιδιότητες αυτές ισχύουν και για τους θεούς του Επίκουρου. Η αιώνια ύπαρξη και η αφθαρσία τούς εξασφαλίζουν μια ζωή απαλλαγμένη από τον φόβο του θανάτου, ο οποίος ταλανίζει κάθε θνητό ον. Επιπλέον, ένα ον ανώτερο που ζει σε κατάσταση υπέρτατης ευδαιμονίας δεν είναι δυνατόν να ενδιαφέρεται για τις ανθρώπινες υποθέσεις και να παρεμβαίνει στον κόσμο των ανθρώπων μέσω της ανταμοιβής ή της τιμωρίας. Αν οι θεοί ήταν επιφορτισμένοι με τη διευθέτηση των ανθρώπινων ζητημάτων, δεν θα ήταν απελευθερωμένοι από συναισθήματα και πάθη, τα οποία προσιδιάζουν στους ανθρώπους.⁶³ Ο Επίκουρος δανείζεται από το πεδίο της ηθικής

⁶¹ Επίκουρος, *Επιστολή προς Μενοικέα* 123: Πρῶτον μὲν τὸν θεὸν ζῶν ἄφθαρτον καὶ μακάριον νομίζων, ὡς ἡ κοινὴ τοῦ θεοῦ νόησις ὑπεγράφη, μὴθὲν μῆτε τῆς ἀφθαρσίας ἀλλότριον μῆτε τῆς μακαριότητος ἀνοίκειον αὐτῷ πρόσαπτε· πᾶν δὲ τὸ φυλάττειν αὐτοῦ δυνάμενον τὴν μετὰ ἀφθαρσίας μακαριότητα περὶ αὐτὸν δόξαζε.

⁶² Βλ. Long 1987, 85.

⁶³ Seneca, *De beneficiis* IV 4, 1 – 2 (απ. 364 Usener): *Itaque non dat deus beneficia, sed securus et negligens nostri, aversus a mundo aliud agit aut, quae maxima Epicuro felicitas videtur, nihil agit,*

την έννοια της *ἀταραξίας*, η οποία αποτελεί θεμέλιο λίθο και απώτερο στόχο της φιλοσοφίας του, και την προσαρμόζει στους θεούς, αφαιρώντας τους κάθε ενέργεια ή συναίσθημα που σχετίζεται με τα ανθρώπινα ζητήματα.⁶⁴ Η εικόνα των θεών που ευχαριστούνται ή οργίζονται με τις ανθρώπινες ενέργειες είναι μη συμβατή με τους θεούς που διάγουν εν πλήρει αταραξία:

Ἐπίκουρος, *Κυρία Δόξα* 1:

Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλω παρέχει· ὥστε οὔτε ὀργαῖς οὔτε χάρισι συνέχεται· ἐν ἀσθενεῖ γὰρ πᾶν τὸ τοιοῦτον.

Το μακάριο και αθάνατο ον ούτε προβλήματα έχει ούτε σε άλλον προκαλεί επομένως ούτε από οργή ούτε από εύννοια καταλαμβάνεται διότι όλα τα γνωρίσματα αυτού του είδους ενυπάρχουν σε ένα αδύναμο ον.

Lucretius, *De Rerum Natura* 1. 44 – 9:

*omnis enim per se divum natura necessest
immortali aevo summa cum pace fruatur
semota ab nostris rebus seiunctaque longe;
nam privata dolore omni, privata periculis,
ipsa suis pollens opibus, nihil indiga nostri,
nec bene promeritis capitur nec tangitur ira.*

Γιατί είναι αναγκαίο η φύση καθενός από τους θεούς να απολαμβάνει την αθανασία σε απόλυτη ειρήνη, αποκομμένη από τις δικές μας υποθέσεις· απελευθερωμένη από κάθε πόνο και κάθε κίνδυνο, ισχυρή και αυτάρκης, δεν μας έχει καμία ανάγκη, κι ούτε με χάρεις εξευμενίζεται ούτε καταλαμβάνεται από οργή.

nec magis illum beneficia quam iniuriae tangunt. Πρβλ. Lactantius, *De ira Dei* 13. 19 (απ. 374 Usener): *'vides ergo magis propter mala opus nobis esse sapientia : quae fuissent proposita, rationale animal non essemus. quod si haec ratio vera est quam Stoici posuerunt, dissolvitur etiam argumentum illud Epicuri. deus, inquit, aut vult tollere mala et non potest, aut potest et non vult, aut neque vult neque potest, aut et vult et potest. Si vult et non potest, inbecillus est, quod in deum non cadit. si potest et non vult, invidus, quod aequae alienum a deo. si neque vult neque potest, et invidus et inbecillus est, ideo nec deus. si et vult et potest, quod solum deo convenit, unde ergo sunt mala ? aut cur illa no tollit ? scio plerosque philosophorum qui providentiam defendunt, hoc argumento perturbari solere et invitos paene adigi, ut deum nihil curare fateantur, quod maxime quaerit Epicurus. sed nos ratione perspecta formidolosum hoc argumentum facile dissolvimus...itaque nisi prius malum agnoverimus, nec bonum poterimus agnoscere. sed hoc non vidit Epicurus nec alius quisquam, si tollantur mala, tolli pariter sapientiam nec ulla in homine virtutis remanere vestigia, cuius ratio in sustinenda et superanda malorum acerbitate consistit.'*

⁶⁴ Βλ. Long 1987, 83.

De Rerum Natura 2. 644 – 51:
*quae bene et eximie quamvis disposta ferantur,
longe sunt tamen a vera ratione repulsa.
omnis enim per se divom natura necessest
inmortalī aevo summa cum pace fruatur
semota ab nostris rebus seiunctaque longe;
nam privata dolore omni, privata periclis,
ipsa suis pollens opibus, nihil indiga nostri,
nec bene promeritis capitur neque tangitur ira.*⁶⁵

Μα όσο ωραία και συναρπαστικά κι αν ακούγονται όλα τούτα, είναι εντελώς απομακρυσμένα από τον ορθό λόγο. Γιατί είναι αναγκαίο η φύση καθενός από τους θεούς να απολαμβάνει την αθανασία σε απόλυτη ειρήνη, αποκομμένη από τις δικές μας υποθέσεις απελευθερωμένη από κάθε πόνο και κάθε κίνδυνο, ισχυρή και αυτάρκης, δεν μας έχει καμία ανάγκη, κι ούτε με χάρες εξευμενίζεται ούτε καταλαμβάνεται από οργή.

Η μη ανάμειξη των θεών στη διευθέτηση των ανθρώπινων υποθέσεων συμπληρώνεται με τον πλήρη αποκλεισμό τους από τη δημιουργία και τη διακυβέρνηση του κόσμου. Οι θεοί του Επίκουρου δεν συμμετέχουν ούτε στο ελάχιστο στη δημιουργία του σύμπαντος. Δεν έχουν πρόληψιν⁶⁶ του κόσμου, ώστε να έχουν αποφασίσει εκ των προτέρων τι θέλουν να δημιουργήσουν. Η φύση είναι γεμάτη ατέλειες, οι οποίες αποτελούν τρανταχτή απόδειξη της πλήρους απουσίας θεϊκών δυνάμεων κατά τη δημιουργία της:

Lucretius, *De Rerum Natura* 5. 181 – 99:
*exemplum porro gignundis rebus et ipsa
notities hominum divis unde insita primum est,
quid vellent facere ut scirent animoque viderent,
quove modost umquam vis cognita principiorum
quidque inter sese permutato ordine possent.
si non ipsa dedit speciem natura creandi?*

⁶⁵ Οι στίχοι 44 -49 του πρώτου βιβλίου επανεμφανίζονται στους στίχους 646 -651 του δευτέρου. Οι συγκεκριμένοι στίχοι στο πρώτο βιβλίο δεν ταιριάζουν με τα συμφραζόμενα και οι περισσότεροι εκδότες τους παραλείπουν, επειδή θεωρούν ότι ο Λουκρήτιος τους εμπνεύστηκε και τους έγραψε, προκειμένου να τους χρησιμοποιήσει αργότερα αλλού (στο δεύτερο βιβλίο), συνεπώς είχε την πρόθεση να τους διαγράψει. Καθώς όμως δεν πρόλαβε να δώσει στο έργο την οριστική του μορφή, οι στίχοι δεν απαλείφθηκαν από το σημείο εκείνο. Για περαιτέρω σχολιασμό των στίχων βλ. Bailey 1947, 601 – 3, 908.

⁶⁶ Για την έννοια της προλήψεως βλ. σ. 15, σημ. 50.

*namque ita multa modis multis primordia rerum
ex infinito iam tempore percita plagis
ponderibusque suis consuerunt concita ferri
omnimodisque coire atque omnia pertemptare,
quae cumque inter se possint congressa creare,
ut non sit mirum, si in talis disposituras
deciderunt quoque et in talis venere meatus,
qualibus haec rerum geritur nunc summa novando.
Quod <si> iam rerum ignorem primordia quae sint,
hoc tamen ex ipsis caeli rationibus ausim
confirmare aliisque ex rebus reddere multis,
nequaquam nobis divinitus esse paratam
naturam rerum: tanta stat praedita culpa.*

Καθώς βρίσκονται μακριά από τη δημιουργία του κόσμου, από πού απέκτησαν οι θεοί πρόληψιν των ανθρώπων, ώστε να βλέπουν και να γνωρίζουν τι θέλουν να δημιουργήσουν, και με ποιον τρόπο γνώρισαν τη δύναμη των ατόμων και τι μπορούν να κάνουν αυτά μεταξύ τους αλλάζοντας διάταξη, αν η ίδια η φύση δεν τους παρείχε πρότυπο δημιουργίας;

Γιατί με τόσους πολλούς τρόπους τα άτομα εδώ και άπειρα χρόνια, κινούμενα λόγω προσκρούσεων ή λόγω τους βάρους τους, ενώνονται με όλους τους δυνατούς τρόπους και δοκιμάζουν τα πάντα, για να δημιουργήσουν με τις ενώσεις τους ό,τι είναι δυνατό. Συνεπώς δεν είναι παράξενο αν κατέληξαν σε τέτοιες κινήσεις και τέτοιους συνδυασμούς, με τους οποίους σήμερα λειτουργεί ο κόσμος μέσω της ανανέωσής του.

Ακόμη κι αν αγνοούσα ποιες είναι οι αρχές των πραγμάτων, πάλι θα τολμούσα από τις ίδιες τις ουράνιες κινήσεις να επιβεβαιώσω κι από πολλά άλλα πράγματα να συμπεράνω ότι επ' ουδενί η φύση δεν δημιουργήθηκε για χάρη μας από τους θεούς: είναι τόσο πολλές οι ατέλειές της.

Ολόκληρο το πέμπτο και το έκτο βιβλίο του *De Rerum Natura* αποκαλύπτουν έναν κόσμο χωρίς ίχνος θεϊκής παρουσίας. Τίποτα στη φύση δεν δημιουργήθηκε κατόπιν θεϊκής εντολής, αντίθετα είναι αποτέλεσμα μιας βαθμιαίας εξέλιξης από ατελέστερα όντα σε σύνθετα και πολύπλοκα. Η κοσμογονία περιγράφεται ως μια μακραίωνη, εξελικτική διαδικασία, η οποία συντελείται χωρίς άνωθεν παρεμβάσεις. Οι δυνάμεις της φύσης, οι οποίες ευθύνονται για τη γέννηση, την ανάπτυξη και τη φθορά των έμβιων όντων δεν κατευθύνονται από τη θεϊκή βούληση. Σε μια ποιητική απεικόνιση

των πρώτων ημερών της Γης ο Λουκρήτιος υποστηρίζει πως όλα τα είδη της βλάστησης και των ζώων «ξεπήδησαν» από το γόνιμο έδαφος:⁶⁷

Lucretius, *De Rerum Natura* 5. 783 κ. ε.⁶⁸

*Principio genus herbarum viridemque nitorem
terra dedit circum collis camposque per omnis,
florida fulserunt viridanti prata colore,
arboribusque datumst variis exinde per auras
crescendi magnum inmissis certamen habenis.
ut pluma atque pili primum saetaeque creantur
quadripedum membris et corpore pennipotentum,
sic nova tum tellus herbas virgultaque primum
sustulit, inde loci mortalia saecula creavit
multa modis multis varia ratione coorta.
nam neque de caelo cecidisse animalia possunt,
nec terrestria de salsis exisse lacunis.
linquitur ut merito maternum nomen adepta
terra sit, e terra quoniam sunt cuncta creata.
multaque nunc etiam existunt animalia terris
imbribus et calido solis concreta vapore;
quo minus est mirum, si tum sunt plura coorta
et maiora, nova tellure atque aethere adulta...*

Στην αρχή η γη δημιούργησε το γένος των φυτών και τη λαμπερή χλόη γύρω από τους λόφους και σε όλες τις πεδιάδες, τα ανθισμένα λιβάδια έλαμπαν από πρασινωπό χρώμα, τα δέντρα κάθε είδους ανταγωνίζονταν ποιο θα υψωθεί ελεύθερο στον αέρα. Κι όπως το χνούδι πρώτα και τα φτερά φυτρώνουν στα μέλη των τετράποδων και στο σώμα των πτηνών, έτσι τότε η νεαρή γη έβγαλε πρώτα χόρτα και θάμνους, έπειτα δημιούργησε πολλά είδη θνητών όντων που γεννήθηκαν με πολλές μορφές και ποικίλους τρόπους. Γιατί δεν είναι δυνατό να έπεσαν από τον ουρανό τα έμβια όντα ούτε να βγήκαν ζώα από αλμυρές λίμνες. Επομένως δίκαια η γη ονομάστηκε μητέρα, διότι από αυτή γεννήθηκαν τα πάντα. Ακόμη και τώρα ξεπηδούν πολλά ζώα από τη γη, πλασμένα με βροχές και τη θερμότητα του ήλιου. Γι' αυτό δεν είναι άξιο απορίας αν

⁶⁷ Βλ. Anderson 2002, 177 – 8.

⁶⁸ Πρβλ. Διογένης Λαέρτιος 2. 17 (Diels A1): γεννᾶσθαι δέ φησι τὰ ζῷα ἐκ θερμῆς τῆς γῆς καὶ ἰλὸν παραπλησίαν γάλακτι οἷον τροφὴν ἀνείσης· οὕτω δὲ καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποιῆσαι. Πρβλ. επίσης Ἰππόλυτος, Φιλοσοφούμενον 1. 9. 5 (Diels A4): περὶ δὲ τῶν ζῶων φησὶν ὅτι θερμαινομένης τῆς γῆς τὸ πρῶτον ἐν τῷ κάτω μέρει ὅπου τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν ἐμίσητο, ἀνεφαίνετο τὰ τε ἄλλα ζῷα πολλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι, ἅπαντα τὴν αὐτὴν διαίταν ἔχοντα ἐκ τῆς ἰλὸς τρεφόμενα.

τότε γεννιόνταν περισσότερα και μεγαλύτερα ζώα, όταν η γη και ο ουρανός ήταν νεοσύστατοι...

Η επικούρεια φιλοσοφία απορρίπτει κατηγορηματικά τον δημιουργισμό και στη θέση του τοποθετεί μια ορθολογική προσέγγιση του κόσμου βασισμένη στην παρατήρηση και την λογική ερμηνεία των φυσικών φαινομένων. Η διαμόρφωση των άστρων και των πλανητών και οι κινήσεις τους, αν και μοιάζουν προϊόντα νοήμονος σχεδιασμού, δεν είναι παρά το τυχαίο αποτέλεσμα των ατομικών κινήσεων.⁶⁹ Εναντία στις μυθολογικές παραδόσεις, οι οποίες προϋποθέτουν έναν θείο δημιουργό υπεύθυνο για την οργάνωση του κόσμου, ο Επίκουρος προτείνει μια κοσμολογική υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η συγκέντρωση της ύλης για τον σχηματισμό των ουράνιων σωμάτων συνέβη τυχαία και χωρίς την παρέμβαση κάποιου «αρχιτέκτονα» του σύμπαντος.⁷⁰ Στην κορυφή της δημιουργίας βρίσκεται η Φύση με τους νόμους της και όχι όντα απόκοσμα και υπερφυσικά. Το ησιόδειο «ἐν ἀρχῇ ἦν το Χάος» αντικαθίσταται από το επικούρειο «ἐν ἀρχῇ ἦν τὰ ἄτομα» και η μυθολογική θεολογία από μια «δαρβινικού» τύπου θεώρηση, η οποία αποτελεί προανάκρουσμα της σύγχρονης φυσικής επιστήμης.

Εναντία στην τελεολογία

Ο αποκλεισμός της θεϊκής παρέμβασης από τη δημιουργία του σύμπαντος και τον συντονισμό των ουράνιων φαινομένων καταδεικνύει την οξεία κριτική που ασκεί η επικούρεια φιλοσοφία σε κάθε θεολογία που δέχεται τους θεούς ως *δωτήρες ἐάων*⁷¹, χορηγούς αγαθών και ρυθμιστές της συμπαντικής τάξης. Η απόρριψη αυτής της πίστης εκφράζεται εύστοχα σε χωρία που αναφέρονται σε αστρονομικά φαινόμενα:⁷²

Ἐπίκουρος, Ἐπιστολή πρὸς Ἡρόδοτον 76 -7:

Καὶ μὴν ἐν τοῖς μετεώροις φορὰν καὶ τροπὴν καὶ ἔκλειψιν καὶ ἀνατολὴν καὶ δύσιν καὶ τὰ σύστοιχα τούτοις μήτε λειτουργοῦντός τινος νομίζειν δεῖ γίνεσθαι καὶ διατάπτοντος ἢ διατάξαντος καὶ ἅμα τὴν πᾶσαν μακαριότητα ἔχοντος μετὰ ἀφθαρσίας- οὐ γὰρ συμφωνοῦσι πραγματεῖαι καὶ φροντίδες καὶ ὄργανα καὶ χάριτες μακαριότητα, ἀλλ' ἐν

⁶⁹ Βλ. Anderson 2002, 174 – 6.

⁷⁰ Βλ. Long 2006, 160 – 6.

⁷¹ Ἡσιόδος, *Θεογονία* 46

⁷² Βλ. Long 2006, 79 – 80.

είναι «κτῆμα» των θεών, συνεπώς ο έλεγχος που ασκούν οι θεοί στους ανθρώπους είναι αποτέλεσμα της θείας πρόνοιας.⁷⁵ Εν ολίγοις, η πλατωνική θεώρηση του κόσμου αποδίδει θεϊκές ιδιότητες στα ουράνια σώματα και ανάγει την αστρονομία, η οποία γνώρισε μεγάλη εξέλιξη τον 4^ο αιώνα, σε θεμέλιο λίθο της νέας θεολογίας.⁷⁶

Ομοίως ο Αριστοτέλης δεχόταν ότι τα ουράνια σώματα είναι θεϊκά όντα, των οποίων οι κινήσεις είναι εκούσιες. Ωστόσο, δεν αντιλαμβανόταν τα ουράνια σώματα ως πρόσωπα που ρυθμίζουν το ανθρώπινο πεπρωμένο και αρνιόταν κάθε παραδοσιακή μυθολογική πίστη που τα περιέβαλλε.⁷⁷ Στην αριστοτελική φιλοσοφία κεντρική έννοια είναι το τέλος, ο σκοπός, ο οποίος χαρακτηρίζει οποιαδήποτε κίνηση ή ενέργεια, συμπεριλαμβανομένης της δημιουργίας του σύμπαντος. Η δημιουργία του κόσμου δεν είναι αποτέλεσμα τυφλής μηχανιστικής ενέργειας. Το γίνεσθαι έχει τελεολογικό χαρακτήρα. Όλες οι κινήσεις στον κόσμο εκπορεύονται από ένα πρωταρχικό αίτιο, μια ανώτατη αρχή που ονομάζεται *Πρῶτον Κινοῦν Ἀκίνητον*. Η ομοιότητα που ενδεχομένως υπάρχει ανάμεσα στο *Κινοῦν Ἀκίνητον* του Αριστοτέλη και στους θεούς του Επίκουρου είναι ότι δεν ενδιαφέρεται προσωπικά για το σύμπαν ούτε διευθετεί τις ανθρώπινες υποθέσεις. Αντίθετα όμως με τους θεούς του Επίκουρου αποτελεί την πρώτη αιτία όλων των πραγμάτων, ιδίως των αστρονομικών και μετεωρολογικών φαινομένων.⁷⁸

Εκτός από την πλατωνική και αριστοτελική τελεολογία, η επικούρεια κοσμοαντίληψη έρχεται σε πλήρη αντίθεση και με τη στωική θεώρηση του κόσμου και της θέσης των θεών απέναντι σε αυτόν. Ο επικουρισμός θέτει μια σαφή διαχωριστική γραμμή μεταξύ θεών και κόσμου, αποκλείοντας οποιαδήποτε αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο. Ο κόσμος δεν δημιουργήθηκε από τους θεούς προς

ἡμᾶς ἀμελεῖν ἂν εἴη προσήκον, ἐπιμελεστάτοις γε οὔσι καὶ ἀρίστοις. σκοπῶμεν γὰρ δὴ καὶ τότε ἐπὶ πρὸς τούτοις. {ΚΛ.} Τὸ ποῖον; {ΑΘ.} Τὸ περὶ τε αἰσθήσεως καὶ δυνάμεως, ἃρ' οὐκ ἐναντίως ἀλλήλοισιν πρὸς ῥαστώνην καὶ χαλεπότητά ἐστιν πεφυκότε; {ΚΛ.} Πῶς λέγεις; {ΑΘ.} Ὅρᾶν μὲν που καὶ ἀκούειν τὰ μικρὰ χαλεπότερον ἢ τὰ μεγάλα, φέρειν δὲ αὐτὰ καὶ κρατεῖν καὶ ἐπιμελεῖσθαι τῶν μικρῶν καὶ ὀλίγων παντὶ ῥᾶον ἢ τῶν ἐναντίων.

⁷⁵ Βλ. Long 1987, 81.

⁷⁶ ό. π., 81 -2; Festugière 1999, 127 – 33.

⁷⁷ *Αριστοτέλης, Μετά τά Φυσικά 1074a 38 κ. ε: παραδέδοται δὲ παρὰ τῶν ἀρχαίων καὶ παμπαλαίων ἐν μύθου σχήματι καταλειμμένα τοῖς ὕστερον ὅτι θεοὶ τέ εἰσιν οὔτοι καὶ περιέχει τὸ θεῖον τὴν ὄλην φύσιν. τὰ δὲ λοιπὰ μυθικῶς ἤδη προσήκται πρὸς τὴν πειθῶ τῶν πολλῶν καὶ πρὸς τὴν εἰς τοὺς νόμους καὶ τὸ συμφέρον χρῆσιν· ἀνθρωποειδεῖς τε γὰρ τούτους καὶ τῶν ἄλλων ζῴων ὁμοίους τισὶ λέγουσι, καὶ τούτοις ἔτερα ἀκόλουθα καὶ παραπλήσια τοῖς εἰρημένοις,...*

⁷⁸ Βλ. Long 1987, 82 – 3.

όφελος του ανθρώπου, γεγονός που αποδεικνύεται από το εχθρικό και αφιλόξενο περιβάλλον στο οποίο ζει ο άνθρωπος (*De Rerum Natura* 5. 110 – 234). Στον αντίποδα αυτής της μάλλον απαισιόδοξης οπτικής βρίσκεται η στωική κοσμοαντίληψη, σύμφωνα με την οποία η θεία πρόνοια συνέχει το σύμπαν. Οι στωικοί βρίσκουν παντού την παρουσία της θείας χειρός.⁷⁹ Το σύμπαν προϋποθέτει έναν θεϊκό δημιουργό και είναι αποτέλεσμα όχι της τύχης αλλά της λογικής. Αποκορύφωμα της δημιουργίας αποτελεί ο άνθρωπος, για χάρη του οποίου δημιουργήθηκαν τα πάντα.⁸⁰ Για τους στωικούς ο σκοπός της δημιουργικής διαδικασίας του κόσμου είναι η εξυπηρέτηση των αναγκών του ανθρώπου. Η στωική θεολογία θέτει τον άνθρωπο στο επίκεντρο και όχι στο περιθώριο του σύμπαντος, όπως ο επικουρισμός, προτείνοντας μια ενθαρρυντική και αισιόδοξη αντίληψη του κόσμου και της ζωής του ανθρώπου μέσα σε αυτόν.⁸¹

H religio ως δεισδαιμονία

Η απορριπτική στάση της επικούρειας φιλοσοφίας απέναντι στις ιδέες της θεϊκής παρέμβασης και της συμμετοχής στην κοσμική δημιουργία επιβεβαιώνει τον ηθικό και θεραπευτικό προσανατολισμό που προσέδωσε στον φιλοσοφικό του λόγο ο ιδρυτής της. Στόχος της πολεμικής του Επίκουρου είναι κάθε θεολογία που προκαλεί τον φόβο απέναντι στους θεούς εμποδίζοντας την κατάκτηση της *ἀταραξίας*, του απώτερου ηθικού ιδανικού των επικουρείων. Μια ματιά στα ιστορικά συμφραζόμενα δικαιολογεί αυτή την προσπάθεια: οι κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις του 4^{ου} αιώνα π. Χ. σε συνδυασμό με τη στροφή που παρατηρείται στην πνευματική συγκρότηση του ελληνιστικού κόσμου και την «τριχοτόμηση» της θρησκείας⁸² οδηγεί σε μια κρίση στο εσωτερικό της ελληνικής πόλης –κράτους. Η κρατική –

⁷⁹ Βλ. Clarke 2004, 80 – 2.

⁸⁰ Πρβλ. Cicero, *De Natura Deorum* 2, 87: *Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt ut neque ad usum meliores potuerint esse neque ad speciem pulchriores, videamus utrum ea fortuitane sint an eo statu quo cohaerere nullo modo potuerint nisi sensu moderante divinaque providentia. Si igitur meliora sunt ea quae natura quam illa quae arte per facta sunt nec ars efficit quicquam sine ratione, ne natura quidem rationis expers est habenda. Qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam cum aspexeris, scire adhibitam esse artem, cumque procul cursum navigii videris, non dubitare quin id ratione atque arte moveatur, aut cum solarium vel descriptum vel ex aqua contemplare, intellegere declarari horas arte non casu, mundum autem, qui et has ipsas artes et earum artifices et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare.*

⁸¹ Βλ. Clarke 2004, 82-4.

⁸² Βλ. Εισαγωγή, σσ. 11-2.

επίσημη θρησκεία, αν και εξακολουθεί να θεωρείται συνεκτικό στοιχείο της κοινωνίας, χάνει τα άλλοτε ισχυρά της ερείσματα, ενώ κερδίζουν έδαφος οι ανατολικές μυστηριακές λατρείες και η φιλοσοφία. Μια μικρή μερίδα ανθρώπων στρέφεται προς τη φιλοσοφία προσδοκώντας να βρει απαντήσεις σε κοσμολογικά και εσωτερικά ερωτήματα, τα οποία δεν δύναται να καλύψει η επίσημη θεολογία.⁸³ Η άνοδος της αστρονομίας και η διαμόρφωση μιας «αστρικής θρησκείας» βρίσκει ανταπόκριση σε έναν περιορισμένο κύκλο μορφωμένων, κυρίως ανάμεσα στους υποστηρικτές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Από την άλλη, η πλειονότητα των ανθρώπων βυθίζεται όλο και περισσότερο στο τέλμα της «λαϊκής θρησκείας» και καταδυναστεύεται από προλήψεις και δεισιδαιμονίες.⁸⁴ Το σκηνικό επαναλαμβάνεται στη Ρώμη του 1^{ου} αιώνα π. Χ., όταν γράφει ο «ιεραπόστολος» του επικουρισμού Λουκρήτιος. Στον Επίκουρο αποδίδει το έργο της απελευθέρωσης των ανθρώπων από τη συντριπτική δύναμη της *religio*, εξυμνώντας τον ως ευρετή και θεμελιωτή της γνώσης της φύσης:⁸⁵

Lucretius, *De Rerum Natura* 1. 62 – 79:

*Humana ante oculos foede cum vita iaceret
in terris oppressa gravi sub religione,
quae caput a caeli regionibus ostendebat
horribili super aspectu mortalibus instans,
primum Graius homo mortalis tollere contra
est oculos ausus primusque obsistere contra;
quem neque fama deum nec fulmina nec minitanti
murmure compressit caelum, sed eo magis acrem
inritat animi virtutem, effringere ut arta
naturae primus portarum claustra cupiret.
ergo vivida vis animi pervicit et extra
processit longe flammantia moenia mundi
atque omne immensum peragravit mente animoque,
unde refert nobis victor quid possit oriri,
quid nequeat, finita potestas denique cuique*

⁸³ Βλ. Clarke 2004, 150.

⁸⁴ Βλ. Festugière 1999, 35 – 47 Feeney 1999, 23 – 5.

⁸⁵ Πρβλ. Cicero, *Tusculanae Disputationes* 1, 48: *quae quidem cogitans soleo saepe mirari non nullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirantur eiusque inventori et principi gratias exultantes agunt eumque venerantur ut deum; liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno et diurno ac nocturno metu.*

*qua nam sit ratione atque alte terminus haerens.
quare religio pedibus subiecta vicissim
opteritur, nos exaequat victoria caelo.*

Ενώ η ανθρώπινη ζωή κείτονταν άθλια στη γη μπρος στα μάτια όλων, συντεθλιμμένη υπό το βάρος της θρησκείας, η οποία από τον ουρανό επεδείκνυε το φριχτό της πρόσωπο καθώς στεκόταν πάνω από τους θνητούς, ένας Έλληνας τόλμησε πρώτος να υψώσει εναντίον της το θνητό του βλέμμα και να της αντισταθεί. Αυτόν δεν τον πτόησε ούτε η φήμη των θεών ούτε οι αστραπές ούτε ο ουρανός με το απειλητικό μουρμουρητό, αντίθετα δυνάμωσε περισσότερο το ηθικό του, ώστε να επιθυμεί να σπάσει πρώτος τα σφιχτά κλείστρα των πυλών της φύσης. Τελικά η ζωηρή δύναμη του νου θριάμβευσε και προχώρησε μακριά πέρα από τα φλογισμένα τείχη του ουρανού, και περπάτησε το σύμπαν με λογισμό και πνεύμα, από όπου νικητής μάς έμαθε τι μπορεί να γεννηθεί, τι δεν μπορεί και τέλος, με ποιους νόμους ορίζεται η πεπερασμένη δυνατότητα και το χρονικό όριο ύπαρξης σε καθετί. Έτσι, με τη σειρά της, η θρησκεία ποδοπατημένη συντρίβεται, και η νίκη μας υψώνει στα ουράνια.

Η συνεισφορά του Επίκουρου στην ανθρωπότητα έγκειται στην καταπολέμηση του φόβου των θεών μέσω της αποκάλυψης των μυστικών της φύσης. Κατόρθωσε να διασχίσει το ατέρμον σύμπαν και να επιστρέψει θριαμβευτής με λάφυρο τη γνώση της αλήθειας για τη φύση. Ο Επίκουρος θεωρεί εσφαλμένη και επικίνδυνη κάθε θρησκευτική αντίληψη, η οποία μέσω της πίστης στην επίγεια ή μεταθανάτια τιμωρία εμπνέει έναν παράλογο φόβο και αποτελεί μια από τις κυριότερες πηγές της ανθρώπινης αγωνίας.⁸⁶ Αλλά και η πίστη στην αστρική θρησκεία διαθέτει ανάλογη ισχύ, καθώς μεταβάλλει τα ουράνια σώματα σε ρυθμιστές της ανθρώπινης συμπεριφοράς και τα μεταμορφώνει σε αντικείμενα τρόμου. Οι αστρικοί θεοί του Πλάτωνα είναι εξίσου αποκρουστικοί με τις δεισιδαιμονικές και τρομολαγνικές αντιλήψεις των λαϊκών στρωμάτων.⁸⁷ Η άγνοια των κανόνων που διέπουν το σύμπαν και το δέος μπροστά σε φυσικά φαινόμενα που μοιάζουν ανεξήγητα καθιστά τους ανθρώπους δέσμιους της *religio*:⁸⁸

Lucretius, *De Rerum Natura* 5. 1183 – 93:

praeterea caeli rationes ordine certo

⁸⁶ Βλ. Long 1987, 80.

⁸⁷ ό. π., 82 -3.

⁸⁸ Πρβλ. τη δημοκρίτεια θεωρία για τις ψυχολογικές καταβολές της θρησκείας (Εισαγωγή, σ. 6).

*et varia annorum cernebant tempora verti
nec poterant quibus id fieret cognoscere causas.
ergo perfugium sibi habebant omnia divis
tradere et illorum nutu facere omnia flecti.
in caeloque deum sedes et templa locarunt,
per caelum volvi quia nox et luna videtur,
luna dies et nox et noctis signa severa
noctivagaeque faces caeli flammaeque volantes,
nubila sol imbres nix venti fulmina grando
et rapidi fremitus et murmura magna minarum.*⁸⁹

Ἐπειτα, παρατηρούσαν ὅτι τὰ ουράνια σώματα καὶ οἱ εποχές τοῦ ἔτους περιφέρονταν με ὀρισμένη τάξη καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ κατανοήσουν γιὰ ποιους λόγους συνέβαινε αὐτό. Ἐτσι ἐβρισκαν καταφύγιο στο νὰ τὰ αποδίδουν ὅλα στους θεούς καὶ νὰ πιστεύουν ὅτι ὅλα κάμπτονται με τὴ θέληση ἐκείνων. Καὶ τοποθέτησαν στὸν ουρανὸ τὴν κατοικία καὶ τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν, ἐπειδὴ στὸν ουρανὸ ἐβλέπαν νὰ κάνουν κύκλο ἡ νύχτα καὶ ἡ σελήνη, οἱ αὐστηροὶ σηματοδότες τῆς νύχτας, οἱ πυρσοὶ τοῦ ουρανοῦ ποὺ περιπλανῶνται τὴ νύχτα καὶ οἱ ιπτάμενες φλόγες, τὰ νέφη, ὁ ἥλιος, οἱ βροχές, τὸ χιόνι, οἱ ἀνεμοὶ, οἱ κεραυνοί, τὸ χαλάζι, οἱ ζαφνικὲς βροντὲς καὶ τὸ ἀπειλητικὸ μουρμουρητό.

De Rerum Natura 5. 1204 – 40:

*nam cum suspicimus magni caelestia mundi
templa super stellisque micantibus aethera fixum,
et venit in mentem solis lunaeque viarum,
tunc aliis oppressa malis in pectora cura
illa quoque expergefactum caput erigere infit,
ne quae forte deum nobis immensa potestas
sit, vario motu quae candida sidera verset;
temptat enim dubiam mentem rationis egestas,
ecquae nam fuerit mundi genitalis origo,
et simul ecquae sit finis, quoad moenia mundi
et taciti motus hunc possint ferre laborem,
an divinitus aeterna donata salute
perpetuo possint aevi labentia tractu
inmensi validas aevi contemnere viris.*

⁸⁹ Πρὸς Μαθηματικούς 9. 24: εἰσὶ δὲ οἱ ἀπὸ τῶν γιγνομένων κατὰ τὸν κόσμον παραδόξων ὑπονοήσαντες εἰς ἔννοιαν ἡμᾶς ἐλληλυθέναι θεῶν, ἀφ' ἧς φαίνεται εἶναι δόξης καὶ ὁ Δημόκριτος ὀρῶντες γάρ, φησί, τὰ ἐν τοῖς μετεώροις παθήματα οἱ παλαιοὶ τῶν ἀνθρώπων, καθάπερ βροντὰς καὶ ἀστραπὰς, κεραυνοὺς τε καὶ ἄστρων συνόδους ἡλίου τε καὶ σελήνης ἐκλείψεις, ἐδειματοῦντο, θεοὺς οἰόμενοι τούτων αἰτίους εἶναι.

*praeterea cui non animus formidine divum
contrahitur, cui non correpunt membra pavore,
fulminis horribili cum plaga torrida tellus
contremit et magnum percurrunt murmura caelum?
non populi gentesque tremunt, regesque superbi
corripiunt divum percussi membra timore,
ne quod ob admissum foede dictumve superbe
poenarum grave sit solvendi tempus adauctum?
summa etiam cum vis violenti per mare venti
induperatorem classis super aequora verrit
cum validis pariter legionibus atque elephantis,
non divom pacem votis adit ac prece quaesit
ventorum pavidus paces animasque secundas?
ne quiquam, quoniam violento turbine saepe
correptus nihilo fertur minus ad vada leti.
usque adeo res humanas vis abdita quaedam
operit et pulchros fascis saevasque secures
proculcare ac ludibrio sibi habere videtur.
denique sub pedibus tellus cum tota vacillat
concussaeque cadunt urbes dubiaeque minantur,
quid mirum si se temnunt mortalia saecla
atque potestatis magnas mirasque relinquunt
in rebus viris divum, quae cuncta gubernent?*

Γιατί όταν υψώνουμε το βλέμμα στον απέραντο ουράνιο θόλο και στον ασάλευτο αιθέρα που' ναι σπαρμένος άστρα, και αναλογιζόμαστε του ήλιου τις τροχιές και της σελήνης, τότε μέσα στις καρδιές, που καταπιέζονται από άλλες έγνοιες, ζυπνά ένας φόβος κι αρχίζει να σηκώνει κεφάλι: μην τυχόν υπάρχει απέναντί μας μια τεράστια θεϊκή δύναμη, η οποία περιστρέφει τα λαμπερά αστέρια με ποικίλες κινήσεις. Κι η έλλειψη λογικής σκέψης βασανίζει το μυαλό με αμφιβολίες για το αν πράγματι υπήρξε γενεσιουργός αρχή του κόσμου κι ακόμη αν υπάρχει τέλος, μέχρις ότου τα τείχη του κόσμου και οι σιωπηλές κινήσεις θα μπορούν να αντέχουν τον μόχθο, ή προικισμένα με αιωνιότητα από τους θεούς θα μπορούν να αγνοούν τις ισχυρές δυνάμεις του απέραντου χρόνου;

Έπειτα, ποιανού η ψυχή δεν ζαρώνει από τον φόβο των θεών, ποιανού τα μέλη δεν τρέμουν από τον φόβο, όταν η ξερή γη τραντάζεται από το φοβερό χτύπημα του κεραυνού και οι βροντές διατρέχουν τον απέραντο ουρανό; Δεν τρέμουν έθνη και λαοί; Δεν ζαρώνουν και βασιλείς υπερήφανοι καθώς τους διαπερνά ο φόβος των θεών, μην τυχόν έφτασε η βαριά η ώρα της τιμωρίας εξαιτίας κάποιας αισχροής πράξης ή αλαζονικού λόγου;

Ακόμη, όταν η δύναμη του βίαιου ανέμου σαρώνει τον ναύαρχο του στόλου πάνω στο πέλαγος μαζί με τις ισχυρές λεγεώνες και τους ελέφαντες, δεν ζητά εκείνος τη γαλήνη με προσευχές και τρομαγμένος με ικεσίες ήρεμους ανέμους και ευνοϊκό αεράκι; Μάταια, διότι συχνά τον αρπάζει ο βίαιος ανεμοστρόβιλος και τον οδηγεί στο κατώφλι του θανάτου. Επομένως, κάποια κρυμμένη δύναμη συντρίβει τα ανθρώπινα πράγματα και φαίνεται πως ποδοπατά τις λαμπρές ράβδους και τους άγριους πελέκει της εξουσίας και τους έχει για παιχνίδι.

Τέλος, όταν ολόκληρη η γη σείεται κάτω από τα πόδια μας και πόλεις πέφτουν συντετριμμένες και απειλούν να καταρρεύσουν, γιατί να απορείς αν οι θνητοί υποτιμούν τον εαυτό τους και αφήνονται στην κυριαρχία και στις μεγάλες και θαυμαστές δυνάμεις, οι οποίες εξουσιάζουν τα πάντα;

Η *religio* παρουσιάζεται εδώ ως μια εκφυλισμένη μορφή θρησκευτικής ευσέβειας, η οποία «δένει»⁹⁰ τους ανθρώπους σε μια κατάσταση πνευματικής ένδειας και υπέρμετρου φόβου. Το μυθολογικό παράδειγμα της Ιφιγένειας είναι επαρκές για να αποδείξει ότι η δεισιδαιμονία καθιστά τους ανθρώπους επιρρεπείς σε ανόσιες πράξεις:

Lucretius, *De Rerum Natura* 1. 80 – 102:
*Illud in his rebus vereor, ne forte rearis
impia te rationis inire elementa viamque
indugredi sceleris. quod contra saepius illa
religio peperit scelerosa atque impia facta.
Aulide quo pacto Triviai virginis aram
Iphianassai turparunt sanguine foede
ductores Danaum delecti, prima virorum.
cui simul infula virgineos circum data comptus
ex utraque pari malarum parte profusast,
et maestum simul ante aras adstare parentem
sensit et hunc propter ferrum celare ministros
aspectuque suo lacrimas effundere civis,
muta metu terram genibus summissa petebat.
nec miserae prodesse in tali tempore quibat,
quod patrio princeps donarat nomine regem;
nam sublata virum manibus tremibundaque ad aras
deductast, non ut sollemni more sacrorum
perfecto posset claro comitari Hymenaeo,
sed casta incesto nubendi tempore in ipso*

⁹⁰ Βλ. την ετυμολογία της λέξης *religio* από το ρήμα *religere* ή *religare* (= δένω σφιχτά).

*hostia consideret mactatu maesta parentis,
exitus ut classi felix faustusque daretur.
tantum religio potuit suadere malorum.*

Στο μεταξύ φοβάμαι το εξής, μην τυχόν νομίσεις ότι μείσαι στις αρχές μιας ανόσιας θεωρίας και πορεύεσαι στον δρόμο της ασέβειας. Αντιθέτως, η θρησκεία προκαλεί συνήθως ανόσιες και αισχρές πράξεις. Κατά αυτόν τον τρόπο, στην Αυλίδα μόλυναν τον βωμό της Τριοδίτισσας παρθένας οι επίλεκτοι αρχηγοί των Δαναών, οι πρώτοι των ανδρών. Όταν η κορδέλα που έδενε τα κοριτσιίστικα μαλλιά της έπεσε κι από τις δύο παρειές, και αντίκρουσε τον πατέρα της να στέκεται περίλυπος μπροστά στον βωμό και δίπλα τους ιερείς να κρύβουν το μαχαίρι και τον λαό να χύνει δάκρυα βλέποντάς τη, άφωνη από τον φόβο πέφτοντας στα γόνατα σωριάστηκε καταγής. Ούτε μπόρεσε να τη βοηθήσει εκείνη τη στιγμή το γεγονός ότι πρώτη χάρισε στον βασιλιά το όνομα του πατέρα. Γιατί αφού μεταφέρθηκε από τους άνδρες οδηγήθηκε τρέμοντας κοντά στον βωμό, όχι για να μπορέσει, μετά το τέλος της ιερής τελετής, να χαρεί τον λαμπρό ύμνο του Υμέναιου. Αλλά αγνή την ίδια τη στιγμή του γάμου έγινε με τη σφαγή της θλιβερό θύμα του πατέρα της, για να πραγματοποιηθεί ευνοϊκά ο απόπλους του στόλου. Σε τόσο φριχτές πράξεις οδηγεί η θρησκεία.

Η έλλειψη ηθικών ερεισμάτων σε συνδυασμό με την άγνοια και τη στασιμότητα συνιστά τροχοπέδη στην επικούρεια προσπάθεια για διερεύνηση του κόσμου. Στην εποχή του Επίκουρου και του Λουκρήτιου οι άνθρωποι είναι αδαείς ως προς τις αιτίες πολλών πραγμάτων, με αποτέλεσμα να καταφεύγουν στις υπερφυσικές ερμηνείες των μύθων. Το πνευματικό σκοτάδι τους έπρεπε να διασκεδαστεί όχι από τις ακτίνες του ήλιου αλλά από τη γνώση της φύσης.⁹¹

Γιατί συμφέρει η τήρηση του θρησκευτικού τυπικού

Παρά την σφοδρότητα με την οποία καταφέρεται η επικούρεια φιλοσοφία εναντίον των επικίνδυνων θρησκευτικών αντιλήψεων, δεν διαφαίνεται καμία πρόθεση του Επίκουρου να υπονομεύσει ή να καταργήσει την επίσημη θρησκεία. Η στάση του απέναντί της είναι ιδιαίτερα επιεικής. Η επίσημη θρησκεία είναι μια τυπική υπόθεση, μια υπόθεση τελετουργικού και λατρείας, η οποία εκφράζει τις ανάγκες μιας κοινότητας. Είναι υπόθεση καθαρά δημόσια και όχι ιδιωτική, καθώς δεν ικανοποιεί τις εσωτερικές ανάγκες ή τις ηθικές προσδοκίες του ατόμου. Η διατήρησή της είναι

⁹¹ Lucretius, *De Rerum Natura* 2. 59 -61: *hunc igitur terrorem animi tenebrasque necessest/ non radii solis neque lucida tela diei/ discutiant, sed naturae species ratioque.*

απαραίτητη λόγω της κοινωνικής της χρησιμότητας.⁹² Η συμμετοχή στις συλλογικές τελετουργίες της κοινότητας διασφαλίζει την κοινωνική ταυτότητα του ατόμου, ενώ η άρνηση συμμετοχής οδηγεί στον αποκλεισμό.⁹³ Η τήρηση των δημόσιων θρησκευτικών καθηκόντων και η συμμετοχή σε θρησκευτικές γιορτές επιδοκιμάζεται από τον Επίκουρο, διότι αποτελεί ένα σκαλοπάτι προς τη θεϊκή ευδαιμονία: μέσω της προσευχής και της λατρευτικής πράξης ο ανθρώπινος νους καθίσταται περισσότερο δεκτικός στα *simulacra* των θεών και του δίνεται η δυνατότητα να αγγίξει για λίγο την ευτυχία τους.⁹⁴ Σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο, ο ίδιος ο Επίκουρος ήταν ιδιαίτερα σχολαστικός στην τήρηση των θρησκευτικών καθηκόντων του⁹⁵ ενώ είχε μνηθεί και ο ίδιος στα Ελευσίνια Μυστήρια.⁹⁶ Ακόμη κι αν δεν ευσταθεί η μαρτυρία αυτή, είναι βέβαιο πως η κρατική θρησκεία δεν αποτελούσε ισχυρό ταραξία του πνεύματος για τον Επίκουρο. Αυτό που συνιστά ασέβεια κατά τον ίδιο είναι η απόδοση στους θεούς των εσφαλμένων αντιλήψεων του όχλου, οι οποίες διαστρεβλώνουν την αληθινή τους εικόνα:

Ἐπίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα* 123:

ἀσεβῆς δὲ οὐχ ὁ τοὺς τῶν πολλῶν θεοὺς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας θεοῖς προσάπτων.

Ασεβής δεν είναι αυτός που αναιρεί τους θεούς των πολλών, αλλά αυτός που αποδίδει στους θεούς τις αντιλήψεις των πολλών.

Η ευνοϊκή διάθεση του Επίκουρου απέναντι στην επίσημη λατρεία και ο οβελισμός των θεών από κάθε έκφανση της ανθρώπινης ζωής και της κοσμικής τάξης πυροδότησαν το μένος των «θρησκευόμενων» της εποχής του και αργότερα των

⁹² Πρβλ. Ovidius, *Ars Amatoria* 1. 637 – 38: *expedit esse deos, et, ut expedit, esse putemus; / dentur in antiq̄uos tura merumque focos.*

⁹³ Βλ. Graf 2001, 462.

⁹⁴ Βλ. Festugière 1999, 112 -3.

⁹⁵ Διογένης Λαέρτιος 10. 4: *καὶ γὰρ σὺν τῇ μητρὶ περιμόντα αὐτὸν ἐς τὰ οἰκίδια καθαρμῶν ἀναγινώσκειν.*

⁹⁶ Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* (απ. 169 Usener): *...ας τινῶν ἀμε[ίνο]νας ἢ [καὶ φυλάτ]τειν ἐνε[ρ]γε[ῖαι] τὰς ἐπινο[ῖας] τῶν θεῶν διὰ τ[ινων] χρόνων. Οὐ [μόνον]δεν ταῦτ' ἐδο[γμα]τίσεν ἀλλὰ καὶ δι[ὰ] τῶν ἔργων αὐτῶν ἐ[ύ]ρίσ[κεται] πάσαις ταῖς πατρίοις ἑορταῖς καὶ θυσίαις κε[χρ]η[μέν]ος. ἐπ' Ἀ[ριστ]ωνύμου μὲν γάρ[ρ] Φύρσωνι περὶ πνοῦς αὐτοῦ πολίτου Θεοδοῦτου γράφων καὶ τῶν ἑορτῶν [αὐτῶ] πασῶν με[τε]σχικέ[ν]αι _ _ τὴν τ[ῶν] Χοῶν ἑορτὴν [συν]εορτάζων καὶ τὰ μυστήρια τὰ ἀστικά καὶ τὰς ἄλλ[λας] τελετὰς μωδόμενος.*

χριστιανών. Ο Πλούταρχος στο έργο *Περί Δεισιδαιμονίας* ταυτίζει την αθεΐα με τον επικουρισμό αντιδιαστέλλοντάς την στον άλογο και υπερβολικό φόβο των θεών.⁹⁷ Η «αθεϊστική» οπτική του Επίκουρου θεωρήθηκε στην καλύτερη περίπτωση ασυμβίβαστη με την συμμόρφωσή του προς τις επιταγές και το τελετουργικό της επίσημης θρησκείας και στη χειρότερη μια υποκριτική συμπεριφορά εκ μέρους του, προκειμένου να προστατεύσει τον εαυτό του και τις ιδέες του από τη δυσμένεια και τη μομφή της ασέβειας. Η προτροπή του Επίκουρου για υπακοή στο νομικό και εθιμικό πλαίσιο της κοινωνίας είναι σύμφυτη με το ιδανικό του *λάθε βιώσας* και λειτουργεί ως ασφαλιστική δικλίδα για απομάκρυνση από πολιτικές έριδες, από τις οποίες οφείλει να απέχει κάθε επικούρειος.⁹⁸ Οι ενστάσεις των ιδεολογικών του αντιπάλων εν μέρει ευσταθούν: κάθε θρησκευτικό σύστημα από καταβολής κόσμου στηρίζεται στην ισχυρή πίστη ότι μια υπερφυσική διάνοια έχει ως κύριο έργο της τη δημιουργία του σύμπαντος και εξακολουθεί να επιβλέπει και να παρεμβαίνει στο πεπρωμένο της αρχικής δημιουργίας της. Ο Επίκουρος με το να αρνείται την παρουσία της θεότητας στον κόσμο υποσκάπτει τα θεμέλια του ιδεολογικού οικοδομήματος της θρησκείας, συνεπώς μπορεί να θεωρηθεί άθεος με τη θεολογική σημασία της λέξης.⁹⁹ Ωστόσο, η παρουσία των θεών στο φιλοσοφικό σύστημα του Επίκουρου, παρόλο που δεν είναι ενεργή, έχει ιδιαίτερη σημασία: οι θεοί του Επίκουρου λειτουργούν ως πρότυπα μίμησης για τους ανθρώπους. Απαλλαγμένοι από τα πάθη και τους φόβους που καταδυναστεύουν τα ανθρώπινα όντα ζουν σαν αληθινοί επικούρειοι¹⁰⁰ και συμβολίζουν το ανώτατο επίπεδο, στο οποίο μπορεί να ανέλθει η ανθρώπινη ζωή: «απαλλαγή από πάθη και μάταιες επιθυμίες, νηφάλια θεώρηση του κόσμου, απελευθέρωση από τον φόβο του θανάτου και από φόβους μεταφυσικούς».¹⁰¹ Η ενατένιση του μεγαλείου και της μακαριότητας των θεών αποτελεί πηγή πνευματικής ευχαρίστησης, εγγυάται επομένως την ύψιστη αξία των επικουρείων, την *καταστηματικήν ήδονήν*. Οι θεοί της επικούρειας φιλοσοφίας είναι ενσαρκώσεις του ιδανικού της *άταραξίας*.

⁹⁷ Βλ. Festugière 1999, 108.

⁹⁸ Βλ. Rist 1972, 157.

⁹⁹ Βλ. Testard (1976) 253 -4.

¹⁰⁰ Βλ. Long 1987, 87.

¹⁰¹ Βλ. Festugière 1999, 10.

Ο επικουρισμός στη Ρώμη

Η επικούρεια φιλοσοφία διέγραψε μια μακρά πορεία στο φιλοσοφικό προσκήνιο της ελληνιστικής εποχής, για να εκτοπιστεί τελικά στη Ρώμη από το αντίπαλο δέος, τον Στωικισμό. Η προσαρμοστικότητα, η αποδοχή της παραδοσιακής θρησκείας και η ανθρωποκεντρική αντίληψη του κόσμου ήταν τα πλεονεκτήματα της στωικής φιλοσοφίας, τα οποία έκριναν την έκβαση της αναμέτρησής της με τον επικουρισμό. Ο επικουρισμός αποτελούσε «κόκκινο πανί» για τις παραδοσιακές ιδέες περί θεών και υπονόμευε τον ρωμαϊκό τρόπο ζωής και σκέψης.¹⁰² Η εικόνα των απόμακρων και αδιάφορων θεών που τελούν σε αδιατάρακτη ειρήνη και αδράνεια ήταν ιδιαίτερα ενοχλητική και δύσπεπτη για τον ρωμαϊκό λαό, ο οποίος είχε οικοδομήσει τη θρησκευτική του πίστη και πρακτική πάνω σε μια σχέση συναλλαγής με το θείο (*do, ut des*). Επιπλέον, η εμπριθής μελέτη της φύσης των πραγμάτων, η οποία θεωρούνταν η αρχή στο curriculum των επικούρειων μαθημάτων, δεν ήταν ιδιαίτερα ελκυστική για τους Ρωμαίους της εποχής του Λουκρήτιου. Ένας Ρωμαίος θα ενδιαφερόταν περισσότερο για την ηθική και τη δημόσια ζωή παρά για τα ουράνια φαινόμενα και τις κινήσεις των άστρων¹⁰³, καθώς το ιδανικό της *vita contemplativa* ήταν ασυμβίβαστο με τη ρωμαϊκή ιδιοσυγκρασία. Το ρωμαϊκό έδαφος αποδείχθηκε εν τέλει ακατάλληλο για τη βλάστηση των σπόρων του επικουρισμού.

Εκλεκτικός αθεϊσμός

Παρά τη συσκότισή της από τη βαριά σκιά του χριστιανισμού κατά τον Μεσαίωνα, η πνευματική κληρονομιά του Επίκουρου δεν έμελλε να αφανιστεί για πάντα. Οι αποκαλύψεις του άφησαν έντονη τη σφραγίδα τους, καθώς αποτέλεσαν ένα ιδεολογικό ανάχωμα ενάντια στις ανησυχητικές και νοσηρές αντιλήψεις που προπαγάνδιζαν όσοι αντλούσαν οφέλη από την εκμετάλλευση της άγνοιας και του φόβου.¹⁰⁴ Αξιοποιώντας την ατομική θεωρία του Λεύκιππου και του Δημόκριτου

¹⁰² Βλ. Clarke 2004, 55 – 8.

¹⁰³ Vergilius, *Aeneis* 6. 847 – 53: *excudent alii spirantia mollius aera/ (credo equidem), uiuos ducent de marmore uultus, / orabunt causas melius, caelique meatus/ describent radio et surgentia sidera dicent: / tu regere imperio populos, Romane, memento / (hae tibi erunt artes), pacique imponere morem, / parcere subiectis et debellare superbos.*'

¹⁰⁴ Πρβλ. την ιστορία του Αλέξανδρου του Αβωνοτειχίτη στο *Αλέξανδρος ή Ψευδόμαντις* του Λουκιανού.

κατορθώνει να υπερκεράσει τον ντετερμινισμό¹⁰⁵, στον οποίο υπέταξαν τη φύση οι προκάτοχοί του και να μετουσιώσει την έρευνα της φύσης από αυτόνομο πεδίο μελέτης σε μέσο για την ηθική απελευθέρωση από τον φόβο του υπερφυσικού και του παράλογου. Η θεολογία του κινείται στο πλαίσιο ενός ιδιότυπου «εκλεκτικισμού»: η πίστη στην ύπαρξη θεών και ο παράλληλος αποκλεισμός τους από τις ανθρώπινες υποθέσεις παραπέμπει στον *deus otiosus* των ντεϊστών¹⁰⁶, ο οποίος δεν ανταποκρίνεται στις εκκλήσεις των ανθρώπων και δεν τους επηρεάζει με κανέναν τρόπο. Με την απόρριψη της ιδέας του κοσμικού δημιουργού κινείται στις παρυφές του αθεϊσμού, ενώ ταυτόχρονα εισάγει μια πανθεϊστικού¹⁰⁷ τύπου αντίληψη για τη φύση, στην οποία αναθέτει το έργο της δημιουργίας και της εδραίωσης της κοσμικής τάξης. Ενάντια στον μύθο αντιπαραθέτει τη *ratio*, ενάντια στη θεία πρόνοια που ελέγχει ένα τελεολογικά δομημένο σύμπαν τους φυσικούς νόμους. Ορθώνοντας τη Φύση ως ρυθμιστή της ζωής και της δομής του κόσμου απέναντι σε κάθε μορφής εξωκοσμικούς διαχειριστές του σύμπαντος εισηγείται έναν νέο τρόπο θέασης της πραγματικότητας μέσα από το κάτοπτρο του ορθολογισμού και προλειαίνει το έδαφος για τη σύγχρονη θεώρηση του κόσμου μέσα από το μικροσκόπιο της επιστήμης.

¹⁰⁵ Βλ. Εισαγωγή, σ. 5.

¹⁰⁶ Βλ. Dawkins 2007, 46: *ο ντεϊστής πιστεύει σε μια υπερφυσική διάνοια, της οποίας οι δραστηριότητες περιορίστηκαν στον αρχικό καθορισμό των νόμων που κυβερνούν το Σύμπαν. Ο ντεϊστικός Θεός δεν επεμβαίνει έκτοτε και δεν έχει κανένα ενδιαφέρον για τις ανθρώπινες υποθέσεις.*

¹⁰⁷ Βλ. Εισαγωγή, σ. 6, σημ. 15.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Από τη φιλοσοφία του Κήπου στην εξελικτική βιολογία

*Σε κάθε χωριό υπάρχει ένας πυρσός –ο δάσκαλος
και ένας πυροσβεστήρας –ο κληρικός.*

Victor Hugo

*Εάν αποδειχθεί ότι υπάρχει Θεός, δεν πιστεύω
πως θα είναι κακός. Το χειρότερο πάντως που
μπορείς να πεις γι' αυτόν είναι ότι βασικά
αποδεικνύεται κατώτερος των προσδοκιών.*

Woody Allen

Όταν ο Επίκουρος απάλλαξε τους θεούς από το καθήκον της διακυβέρνησης του κόσμου και χαρτογράφησε ένα σύμπαν χωρίς υπερφυσικές και εξωκοσμικές παρεμβάσεις πιθανόν δεν φανταζόταν ότι όξυνε μια διαμάχη που έμελλε να συνεχιστεί στους επόμενους αιώνες και που αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης μέχρι σήμερα: τη διαμάχη μεταξύ των υποστηρικτών της εξελικτικής διαμόρφωσης του κόσμου και των υπέρμαχων της δημιουργίας του από μια υπερβατική διάνοια μέσω ενός «ευφούς σχεδίου».¹⁰⁸ Προτείνοντας τα άτομα και το κενό ως πρωταρχικά δομικά στοιχεία του κόσμου και διακηρύσσοντας ότι τίποτα δεν δημιουργείται εκ του μηδενός εισήλθε σε ένα πεδίο, στο οποίο είχαν δώσει μάχη προ πολλού η πλατωνική και η αριστοτελική φιλοσοφία εναντίον των μηχανιστικών ερμηνειών του κόσμου από προηγούμενους στοχαστές.¹⁰⁹ Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, και αργότερα οι Στωικοί, υποστήριζαν την θεϊκή καταγωγή του κόσμου και το τέλος που κρύβεται πίσω από κάθε φυσικό φαινόμενο, απόψεις που δεν είχαν θέση στην επικούρεια κοσμολογία. Η αντιπαράθεση με τις κοσμοαντιλήψεις των αντίπαλων φιλοσοφικών ρευμάτων και η πολεμική που δέχτηκε αργότερα ο επικουρισμός από τον χώρο του χριστιανισμού δεν στάθηκαν ικανές να σβήσουν ολοκληρωτικά τα ίχνη του, καθώς η ιδεολογική παρακαταθήκη του Επίκουρου επέζησε μέσω του Λουκρήτιου και

¹⁰⁸ Η θεωρία του ευφούς σχεδίου (*Intelligent Design*) προσβέπει τη δημιουργία του σύμπαντος από μια ανώτερη, υπερφυσική δύναμη βάσει ορισμένου σχεδιασμού και σκοπού. Βλ. Dawkins 2007, 200, 228, 232 -3.

¹⁰⁹ Βλ. Long 2006, 157 – 8.

μεταλαμπαδεύτηκε στη Δύση αποτελώντας πηγή έμπνευσης και αφετηρία σκέψης για πολλούς εκπροσώπους της ευρωπαϊκής διανόησης.

Διαφωτισμός: *e tenebris autem quae sunt in luce tuemur*

Ο επιστημονικός ορθολογισμός του *De Rerum Natura* διαποτίζει τη σκέψη των Διαφωτιστών του 18^{ου} αιώνα. Με φόντο τον σκεπτικισμό του Ντεκάρτ και άμεση επίδραση του αγγλικού εμπειρισμού (Λοκ, Μπέρκλεϋ, Χιουμ) και της νευτώνειας φυσικής οι Γάλλοι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού μεταφέρουν το κέντρο βάρους της φιλοσοφικής σκέψης στη χώρα τους. Η διανοητική δραστηριότητα του Διαφωτισμού στρέφεται γύρω από μια συστηματική προσπάθεια εξυγίανσης της ανθρώπινης σκέψης με όπλο τη λογική. Η εκπαίδευση και η επιστημονική γνώση αποκτούν προβάδισμα έναντι της τυφλής και άλογης θρησκευτικής πίστης και εξελίσσονται σε μοχλό ανύψωσης του πνεύματος. Η πρόοδος των φυσικών επιστημών αποδεικνύει ότι η φύση είναι διευθετημένη με απόλυτα λογικό τρόπο και θέτει υπό αμφισβήτηση κάθε μορφή κληροδοτημένης ή αναπόδεικτης αλήθειας, επιχειρώντας να εναρμονίσει τη φυσική και την ανθρώπινη λογική με τη θρησκεία και την ηθική.¹¹⁰

Ο Θεός ως «φυσικός επιστήμων»

Η απόπειρα των Διαφωτιστών να συγκεράσουν τη θρησκευτική πίστη με τον ορθό λόγο αρχίζει με μια ριζική μεταβολή της αντίληψης για την ύπαρξη του Θεού και τη θέση του στο σύμπαν. Αν και ορισμένοι ήταν συνεπείς υλιστές και άθεοι, όπως ο Ντιντερό, οι περισσότεροι από τους στοχαστές του Διαφωτισμού θεωρούσαν παράλογη την ιδέα ενός σύμπαντος χωρίς ίχνος θεϊκής παρουσίας.¹¹¹ Ορμώμενοι από την ιδέα ότι κάθε ανθρώπινο δημιούργημα προϋποθέτει έναν κατασκευαστή, δέχονται την ιδέα ενός Θεού κατασκευαστή της φύσης, συνεπώς ενστερνίζονται μια ντεϊστική αντίληψη του κόσμου¹¹², την οποία εισήγαγε ο Νεύτων. Ο Θεός των Διαφωτιστών είναι ο «ουράνιος ωρολογοποιός», ο οποίος ρυθμίζει με απόλυτη ακρίβεια το ρολόι του σύμπαντος. Οι φυσικοί νόμοι αποτελούν εκδηλώσεις της δημιουργικής του δραστηριότητας. Σε αντίθεση με τις κοινές θρησκευτικές

¹¹⁰ Βλ. Baker 2007, 275 -6.

¹¹¹ ό. π., 277.

¹¹² Βλ. σ. 35, σημ. 100.

αντιλήψεις, στέκεται μακριά από τις ανθρώπινες υποθέσεις και δεν παρεμβαίνει σε αυτές διά της ανταμοιβής ή της τιμωρίας.¹¹³ Ο τιμωρός Θεός που εμπνέει φόβο αντικαθίσταται από την εικόνα ενός Θεού «επιστήμονα», τοποθετημένου σε απόλυτα λογικό πλαίσιο, ο οποίος εμπνέει σεβασμό και δέος χάρη στη μαεστρία με την οποία διευθέτησε το καθετί στο σύμπαν. Ο ντεϊστικός Θεός των Διαφωτιστών αντιτίθεται στους αδιάφορους και απόκοσμους θεούς του Λουκρήτιου, οι οποίοι δεν έχουν μερίδιο συμμετοχής στην κοσμική δημιουργία, παραμένει ωστόσο εξίσου απόμακρος για τους ανθρώπους και είναι απαλλαγμένος από κάθε δυνατότητα παρέμβασης στο ανθρώπινο πεπρωμένο.

Ενάντια στη δεισιδαιμονία

Η κριτική του *De Rerum Natura* στη δεισιδαιμονική θρησκεία αποτέλεσε πηγή άντλησης επιχειρημάτων και έμπνευσης για τους διανοητές του Διαφωτισμού. Η εδραίωση μιας «φυσικής θρησκείας», μιας θρησκείας συμβατής με το λογικό και όχι με το θυμικό του ανθρώπου, είναι εφικτή μόνον εάν εξαλειφθούν οι σκοτεινοί φόβοι που εμπνέουν οι προλήψεις, η άγνοια και τα παράλογα δόγματα που περιβάλλουν την χριστιανική πίστη.¹¹⁴ Στο στόχαστρο των Διαφωτιστών τίθεται η δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας, η οποία φυλακίζει τη σκέψη πίσω από ένα κιγκλίδωμα άγνοιας, προλήψεων και δεισιδαιμονιών. Οι λαϊκές μάζες συνθλίβονται υπό το βάρος μιας θρησκευτικής πίστης οικοδομημένης πάνω σε σαθρά θεμέλια: θαύματα, μεταθανάτια τιμωρία, προπατορικό αμάρτημα είναι μερικές όψεις της χριστιανικής κληρονομιάς των προηγούμενων αιώνων. Ο Διαφωτισμός προβάλλει το αίτημα για μια θρησκευτική πίστη απαλλαγμένη από ανάλογες δοξασίες, όπως ακριβώς τη συνέλαβε αιώνες πριν ο επικουρισμός.¹¹⁵ Η εικόνα του επιστήμονα Θεού, η οποία απέχει έτη φωτός από τον εκδικητικά παρεμβατικό Θεό της εκκλησιαστικής

¹¹³ Βλ. Dawkins 2007, 72.

¹¹⁴ Βλ. Onfray 2006, 265: [...] όλα όσα κατέκτησε η φιλοσοφία του Διαφωτισμού από τον 18^ο αιώνα στην Ευρώπη, η οποία συνεπάγεται την καταδίκη της δεισιδαιμονίας, την άρνηση της μισαλλοδοξίας, την κατάργηση της λογοκρισίας, την απόρριψη της τυραννίας, την αντίθεση προς τον πολιτικό ολοκληρωτισμό, τον τερματισμό κάθε κρατικής θρησκείας, την προγραφή της μαγικής σκέψης, τη διεύρυνση κάθε ελευθερίας σκέψης και έκφρασης, την προαγωγή των ίσων δικαιωμάτων, την αντίληψη ότι κάθε νόμος υπάγεται στη συμβατική ενύπαρξη, τη βούληση για κοινωνική ευημερία εδώ και τώρα, την προσδοκία της καθολικής βασιλείας της λογικής. (μτφ. Σ. Διαμαντή).

¹¹⁵ Βλ. Johnson 2000, 94 -6 Onfray 2006, 25- 6.

παράδοσης, συμβάλλει καθοριστικά στην κάθαρση της θρησκευτικής πίστης από νοσηρές αντιλήψεις.¹¹⁶ Η άποψη ότι πολλά θρησκευτικά συστήματα διαθέτουν διεφθαρμένες πρακτικές συνιστά ένα από τα κυριότερα επιχειρήματα του Λουκρήτιου, το οποίο χρησιμοποιούν οι στοχαστές του Διαφωτισμού ενάντια στο άκαμπτο θρησκευτικό σύστημα της εποχής τους.¹¹⁷

Η επίθεση στις κατεστημένες θρησκευτικές αντιλήψεις και πρακτικές συνδέεται άμεσα με την κοινωνική κριτική των Διαφωτιστών και την προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν την προέλευση των δεινών που προκαλεί η «πολιτισμένη» κοινωνία. Το αίτημα του Ρουσσώ για επιστροφή στη φύση αποτελεί στην ουσία αίτημα για απομάκρυνση από τα αφύσικα πάθη και τους κίβδηλους και ανυπόστατους φόβους που καλλιεργεί η σκοτεινή πλευρά του πολιτισμού, συμπεριλαμβανομένης της Εκκλησίας.¹¹⁸ Η περιγραφή της πρωτόγονης κοινωνίας από τον Ρουσσώ στο έργο *Πραγματεία για την καταγωγή και τα βάθρα της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων* (1755)¹¹⁹ αποδεικνύει την έκπτωση των ανθρώπων από μια ιδανική κατάσταση και αποτυπώνει emphatically την αντίθεση μεταξύ φύσης και πολιτισμού, η οποία είναι στην ουσία αντίθεση μεταξύ ορθού λόγου και παραλογισμού. Μια πτυχή του διεφθαρμένου κοινωνικού συστήματος είναι η θρησκεία, η οποία αποξενώνει τον άνθρωπο από τη φύση και κατ' επέκταση από τη (φυσιο)λογική ζωή. Η γνώση της φύσης αποτελεί το κλειδί για την απαλλαγή από τους υπερφυσικούς φόβους που

¹¹⁶ Βλ. Baker 2007, 278 -9.

¹¹⁷ Ειδικά για τις καταστροφικές επιπτώσεις της δεισιδαιμονίας στην ανθρώπινη συνείδηση ο Βολταίρος έγραψε χαρακτηριστικά ότι ο στίχος του Λουκρήτιου *tantum religio potuit suadere malorum* (*De Rerum Natura* 1. 102) θα ζει όσο θα υπάρχουν άνθρωποι.

¹¹⁸ Βλ. Baker 2007, 279.

¹¹⁹ Πρβλ. την περιγραφή της πρωτόγονης ζωής στο *De Rerum Natura* 5. 925 κ. ε: *Et genus humanum multo fuit illud in arvis/ durius, ut decuit, tellus quod dura creasset,/ et maioribus et solidis magis ossibus intus/ fundatum, validis aptum per viscera nervis,/ nec facile ex aestu nec frigore quod caperetur/ nec novitate cibi nec labi corporis ulla./ multaque per caelum solis volventia lustra/ volgivago vitam tractabant more ferarum./ nec robustus erat curvi moderator aratri/ quisquam, nec scibat ferro molirier arva/ nec nova defodere in terram virgulta neque altis/ arboribus veteres decidere falcibus ramos./ quod sol atque imbres dederant, quod terra crearat/ sponte sua, satis id placabat pectora donum./ glandiferas inter curabant corpora quercus/ plerumque; et quae nunc hiberno tempore cernis/ arbiter puniceo fieri matura colore,/ plurima tum tellus etiam maiora ferebat./ multaque praeterea novitas tum florida mundi/ pabula dura tulit, miseris mortalibus ampla./ at sedare sitim fluvii fontesque vocabant,/ ut nunc montibus e magnis decursus aquai/ claricitat late sitientia saecla ferarum./ denique nota vagis silvestria templa tenebant/ nympharum, quibus e scibant umore fluent/ lubrica proluvie larga lavere umida saxa,/ umida saxa, super viridi stillantia musco,/ et partim plano scatere atque erumpere campo...*

προκαλούν οι τρομολαγνικές θρησκευτικές αντιλήψεις και για την ορθή προσέγγιση του κόσμου.¹²⁰

Η πνευματική κίνηση του Διαφωτισμού συνιστά μια κρίσιμη καμπή στην ιστορία της δυτικής σκέψης. Ο επιστημονικός ορθολογισμός θεωρείται πλέον το μοναδικό μέσο απελευθέρωσης από εσωτερικούς και εξωτερικούς δυνάστες, καθώς η γνώση αποτελεί ισχυρό όπλο στα χέρια αυτών που την κατέχουν. Η πρόοδος των θετικών επιστημών κατάφερε ένα καίριο πλήγμα στην ανεξέλεγκτη δράση των εκκλησιαστικών κύκλων. Εγκαθίδρυσε τον *επιστημονικό ανθρωπισμό*¹²¹ και έδωσε νέα ώθηση στη βαθύτερη προσέγγιση του κόσμου με όργανο τη νέα γνώση.

Ο Θεός ως ουτοπία: Η περί Θεού αυταπάτη

Η μετωπική σύγκρουση επιστημονικής σκέψης –θεολογίας συνεχίζεται στον 21^ο αιώνα με τον ίδιο οίστρο αλλά με ισχυρότερο εξοπλισμό. Η έκρηξη των επιστημών, κυρίως της αστροφυσικής και της γενετικής, παρέχει όλα τα εχέγγυα για εμβριθή μελέτη του κόσμου και άρνηση όχι μόνο των θεολογικών ερμηνειών αλλά και της ιδέας του Θεού. Ο εξελικτικός βιολόγος Richard Dawkins στην *Περί Θεού αυταπάτη* επιχειρεί μια ριζική απόρριψη της ύπαρξης θεϊκής παρουσίας στο σύμπαν και κάθε αυταπάτης που τη συνοδεύει. Η ιδέα του Θεού, σύμφωνα με τον Dawkins, είναι ενδεδυμένη με ψευδαισθήσεις, οι οποίες είτε προέρχονται από τις γενετικές μας καταβολές είτε καλλιεργούνται από τα θρησκευτικά συστήματα. Η κριτική του αποτελείται από τρία κεντρικά νήματα, που διασταυρώνονται μεταξύ τους πάνω στον καμβά της συμπαντικής φυσικής και της εξελικτικής βιολογίας: την άρνηση της ύπαρξης του Θεού, την ανατροπή των επιχειρημάτων και των εκδοχών που έχουν προταθεί, για να στηρίξουν την ύπαρξή του, και τη διάλυση κάθε απατηλής εντύπωσης που την περιβάλλει.

¹²⁰ Βλ. Baker 2007, 280 – 1.

¹²¹ Ο *επιστημονικός ανθρωπισμός* (*scientific humanism*) ή *κοσμικός ανθρωπισμός* (*secular humanism*) απορρίπτει κατηγορηματικά οποιαδήποτε μεταφυσική πίστη ή θρησκευτικό δόγμα ως παράγοντα διαμόρφωσης της ηθικής συμπεριφοράς και υποστηρίζει ότι οποιαδήποτε μορφή αλήθειας προσεγγίζεται μόνον μέσω του ορθού λόγου και όχι της πίστης. Η επιστήμη και η φιλοσοφία αποκτούν προβάδισμα έναντι της θρησκείας, καθώς οι εκπρόσωποι του επιστημονικού ανθρωπισμού επιχειρούν να αποδείξουν ότι είναι εφικτή η ανθρώπινη πρόοδος και ηθική ολοκλήρωση χωρίς τη συμβολή της θρησκευτικής πίστης ή την παρέμβαση υπερφυσικών δυνάμεων.

Επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού: έλεγχος και ανατροπή της αποδεικτικής τους αξίας

Τα επιχειρήματα των θεϊστών¹²² υπέρ της ύπαρξης του Θεού παρουσιάζουν μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διακύμανση από αυστηρώς φιλοσοφικά επιχειρήματα έως αποδείξεις που προέρχονται από προσωπικές εμπειρίες ή αντλούνται από ιερά κείμενα. Η κριτική εξέταση των επιχειρημάτων που έχουν επιστρατευτεί από φιλοσόφους και θεολόγους αποδεικνύει έλλειψη πειστικότητας, η οποία με τη σειρά της πηγάζει από την έλλειψη ορθολογισμού. Τα *a posteriori* επιχειρήματα¹²³ του Θωμά Ακινάτη, τα οποία στηρίζονται στην πεποίθηση ότι το *Κινοῦν Ἀκίνητον* βρίσκεται πίσω από κάθε ενέργεια στο σύμπαν και ότι η τελεολογική δομή του κόσμου προϋποθέτει έναν ιθύνοντα νου αποδεικνύονται μετέωρα. Εξίσου σαθρό είναι και το *a priori* επιχείρημα του Άνσελμου του Canterbury, το οποίο είναι γνωστό ως *οντολογικό επιχείρημα*.¹²⁴ Αυτού του είδους τα συλλογιστικά και λεκτικά τεχνάσματα στερούνται λογικής και η αποδεικτική τους ισχύς είναι σχεδόν ανύπαρκτη.

Η τεκμηρίωση της ύπαρξης του Θεού μέσω επιχειρημάτων λιγότερο εξεζητημένων και περίπλοκων, όπως οι προσωπικές εμπειρίες, η αδυναμία εξήγησης φυσικών φαινομένων ή απροσδόκητων περιστατικών και η επίκληση της ιστορικότητας των ιερών κειμένων, αποδεικνύεται εύκολος στόχος προς κατεδάφιση. Τα άνωθεν σταλμένα οράματα δεν είναι τίποτα περισσότερο από οφθαλμαπάτες που δημιουργεί το «λογισμικό προσομοίωσης» του εγκεφάλου, ένας μηχανισμός προσαρμογής ακανόνιστων ή ασαφών οπτικών παραστάσεων σε οικείες:

Richard Dawkins, *Η περί Θεού αυταπάτη*:

Ο ανθρώπινος εγκέφαλος «τρέχει» ένα πρώτης τάξεως «λογισμικό προσομοίωσης». Επειδή τα μάτια μας δεν του προσφέρουν πιστές φωτογραφίες του εξωτερικού κόσμου,

¹²² Βλ. Dawkins 2007, 46: Ένας θεϊστής πιστεύει στην ύπαρξη μιας υπερφυσικής διάνοιας η οποία, εκτός από το κύριο έργο της, τη Δημιουργία του Σύμπαντος, εξακολουθεί να 'κυκλοφορεί ανάμεσά μας', για να επιβλέπει και να επηρεάζει το πεπωμένο της αρχικής Δημιουργίας της. Σε πολλά θεϊστικά συστήματα πίστης, η θεότητα έχει ενεργή ανάμειξη στις ανθρώπινες υποθέσεις.

¹²³ ό. π., 130: Τα *a posteriori* επιχειρήματα βασίζονται σε επισκόπηση του κόσμου, ενώ τα *a priori* σε καθαρά αφηρημένους προεμπειρικούς συλλογισμούς.

¹²⁴ ό. π., 130: Σύμφωνα με τον Άνσελμο μπορούμε να φανταστούμε ένα ον τόσο τέλει, ώστε οποιοδήποτε τελειότερο από αυτό να είναι αδιανόητο. Εντούτοις, ένα ον το οποίο δεν υπάρχει στην πραγματικότητα δεν είναι τέλει. Επομένως οδηγούμαστε σε αντίφαση, άρα ο Θεός υπάρχει.

ούτε μια ακριβή κινηματογράφηση των όσων συμβαίνουν στην πορεία του χρόνου, κατασκευάζει ένα συνεχώς ανανεούμενο μοντέλο [...]. Αυτό γίνεται ξεκάθαρο στις οπτικές πλάνες.

Τα αναφέρω όλα αυτά μόνο και μόνο για να δείξω τις τεράστιες δυνατότητες του λογισμικού προσομοίωσης του εγκεφάλου. Είναι ικανό να κατασκευάσει «οράματα» και «παρουσίες» με τη μεγαλύτερη δυνατή αληθοφάνεια. Για ένα λογισμικό τέτοιων δυνατοτήτων η προσομοίωση ενός φαντάσματος ή ενός αγγέλου ή της Παρθένου Μαρίας αποδεικνύεται πανεύκολη υπόθεση.¹²⁵

Για οτιδήποτε μοιάζει ανεξήγητο ή δυσεπίλυτο με τους κανόνες της κοινής λογικής τον λόγο έχει η επιστήμη ή η απλή σύμπτωση. Όσον αφορά στις ενδείξεις που παρέχουν τα ιερά κείμενα, και εν προκειμένω η Καινή Διαθήκη, για το πρόσωπο του Ιησού, πρόκειται απλώς για πληροφορίες που δεν έχουν αξία ιστορική αλλά καθαρά θεολογική:

Από τον 19^ο αιώνα ήδη, οι εργασίες εμβριθών θεολόγων έχουν τεκμηριώσει την άποψη ότι τα Ευαγγέλια δεν συνιστούν αξιόπιστες καταγραφές όσων συνέβησαν πραγματικά. Όλα γράφτηκαν μετά το θάνατο του Ιησού, και επίσης μετά τις Επιστολές του Παύλου, οι οποίες δεν αναφέρουν σχεδόν κανένα από τα δήθεν γεγονότα της ζωής του Ιησού. Στη συνέχεια όλα αντιγράφηκαν και ξαναγράφηκαν μέσω μιας διαδικασίας που θυμίζει «χαλασμένο τηλέφωνο», από αντιγραφείς οι οποίοι όχι μόνο δεν ήταν αλάνθαστοι, αλλά είχαν και τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις.

[...]όλα τα βασικά χαρακτηριστικά του θρύλου του Ιησού –όπως το άστρο της Βηθλεέμ, η γέννηση από παρθένο, η προσκύνηση των Μάγων, τα θαύματα, η Σταύρωση, η Ανάσταση και η Ανάληψη –είναι όλα δανεισμένα από άλλες αρχαιότερες θρησκείες της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής.

Τα κείμενα των Γραφών είναι βιογραφίες που συντέθηκαν βάσει θρησκευτικών συμβάσεων και όχι πραγματικών περιστατικών. Υπηρετούν την αλήθεια της θεολογίας και όχι της ιστορίας και στοχεύουν στο συναίσθημα, όχι στη λογική.¹²⁶ Η

¹²⁵ Το κείμενο προέρχεται από την ελληνική μετάφραση των Μ. Γιατρουδάκη –Π. Δεληβοριά-Β. Σακελλαρίου, εκδ. Κάτοπτρο.

¹²⁶ Βλ. Onfray 2006, 162: *Ο Ιησούς επικεντρώνει στο όνομά του τη μεσσιανική προσδοκία της εποχής. Κατά τον ίδιο τρόπο, συνθέτει τις αρχαίες ιστορίες που κάνουν λόγο για κάποιον θαυματουργό. [...] Για να πειστούμε, αρκεί να διαβάσουμε σε αντιπαραβολή τις πιο γνωστές σελίδες της Καινής Διαθήκης και το έργο που ο Διογένης Λαέρτιος αφιερώνει στο βίο, τις απόψεις και τα αποφθέγματα των επιφανών φιλοσόφων. Ας αποδώσουμε σε αυτά τα δύο κείμενα την ίδια λογοτεχνική ιδιότητα των ιστορικών,*

προσεκτική και νηφάλια εξέταση των αποδείξεων που επιστρατεύουν οι θεϊστές πιστοποιεί κατά τον Dawkins την πλήρη απουσία έλλογης και επιστημονικά θεμελιωμένης επιχειρηματολογίας και αποκαλύπτει ότι αντικρούονται με την ίδια ευκολία που κατασκευάζονται.

Δημιουργισμός ή εξέλιξη;

Το μεγαλύτερο όπλο στα χέρια των θεϊστών, των ντεϊστών, και γενικά όσων πιστεύουν στην ύπαρξη του Θεού, είναι η θεωρία του δημιουργισμού, η οποία πιστεύει σε μια ανώτερη διάνοια που έπλασε το σύμπαν. Συνώνυμη είναι η θεωρία του Ευφυούς Σχεδίου, κατά την οποία ο κόσμος είναι προϊόν σχεδιασμού από αυτήν τη διάνοια και όχι αποτέλεσμα «τυχαίας ζαριάς» κατά την έκφραση του Αϊνστάιν. Στον αντίποδα αυτής της κοσμοαντίληψης βρίσκεται η εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου, η οποία μέχρι σήμερα αποτελεί τη μοναδική επιστημονική ερμηνεία που αναιρεί κάθε θεϊστική ή ντεϊστική προσέγγιση του κόσμου.¹²⁷ Σύμφωνα με την εξελικτική θεωρία ό, τι υπάρχει στον κόσμο δεν είχε εξαρχής τη σημερινή του μορφή. Αντίθετα, όλα είναι αποτέλεσμα μιας μακραινώνης ανοδικής διαδικασίας από απλές και ατελείς υπάρξεις σε σύνθετες και πολύπλοκες. Αυτή η κλιμακούμενη κοσμογονία αντιτίθεται στην καθοδική πορεία του δημιουργισμού, κατά την οποία ένα ανώτερο, τέλειον δημιουργεί κάτι κατώτερο από το ίδιο:

[...] η εξέλιξη αντιστρατεύεται μία από τις αρχαιότερες ιδέες μας: την ιδέα ότι απαιτείται κάτι μεγάλο και φανταστικά έξυπνο για να κατασκευάσει κάτι υποδεέστερο.

χρονολογημένων γραπτών που συντάχθηκαν από ανθρώπους που ουδόλως εμπνεύστηκαν από το Άγιο Πνεύμα, αλλά οι οποίοι συγγράφουν για να αγγίξουν τους αναγνώστες τους και να τους κάνουν να συμμεριστούν την πεποίθησή τους ότι μας μιλούν για άτομα εξαιρετικά, για μεγάλους άνδρες, για αξιόλογα πρόσωπα. [...] Έναν κόσμο παρόμοιο, πανομοιότυπο λογοτεχνικό ύφος στους συγγραφείς, την ίδια ρητορική τάση ν' αφήσουν ελεύθερο το μαγικό, το θαυματουργό, το φανταστικό, προκειμένου να δώσουν στο αντικείμενό τους την υπόσταση και τη λάμψη που είναι απαραίτητες για τη διαφώτιση των αναγνωστών τους. Ο Μάρκος θέλει να κάνει αγαπητό τον Ιησού, ο Διογένης Λαέρτιος επιθυμεί το ίδιο για τους μεγάλους φιλοσόφους της αρχαίας παράδοσης. Ο ευαγγελιστής διηγείται μια ζωή γεμάτη μυθικά γεγονότα; Ο βιογράφος γεμίζει το κείμενό του με περιπέτειες το ίδιο εξαιρετικές με την ετυμολογική έννοια. Διότι το θέμα είναι να φτιάξουν το πορτρέτο ανθρώπων εξαιρετικών. Πώς θα μπορούσαν να ζουν, να μιλούν, να σκέφτονται και να πεθαίνουν σαν τους κοινούς θνητούς;

Για τη σύγκριση των Ευαγγελίων με την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή βιογραφία βλ. επίσης Burridge 1992.

¹²⁷ Βλ. Dawkins 2007, 174.

Η πολυπλοκότητα κάθε έμβιου όντος ανάγεται σε παλαιότερα, απλούστερα διαδοχικά στάδια. Η συνεχής αναγωγή προς τις χαμηλότερες βαθμίδες στην κλίμακα της δημιουργίας αποδεικνύει ως τώρα ότι κανένα ον δεν είναι δυνατόν να έχει δημιουργηθεί απευθείας, χωρίς να έχει υποστεί τη δοκιμασία της εξέλιξης. Η «αναγώγιμη πολυπλοκότητα»¹²⁸ αποτελεί τη λυδία λίθο της εξελικτικής βιολογίας και η αναίρεσή της θα αποτελούσε πανηγυρική δικαίωση των δημιουργιστών:

Οι δημιουργιστές έχουν δίκιο στο εξής: εάν ήταν δυνατόν να αποδειχθεί πλήρως η μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα, τότε θα κατέρρεε η θεωρία του Δαρβίνου. Ο ίδιος ο Δαρβίνος το αναγνώρισε: «Εάν καταστεί δυνατό να αποδειχθεί ότι οποιοδήποτε πολύπλοκο όργανο υπάρχει χωρίς τη δυνατότητα να έχει διαμορφωθεί μέσω αναρίθμητων, διαδοχικών, μικρών τροποποιήσεων, τότε η θεωρία μου θα καταρρεύσει απολύτως. Αλλά αδυνατώ να βρω μια τέτοια περίπτωση».

Η ιδέα του ευφυούς σχεδίου οφείλεται στην τάση για απόδοση της δημιουργίας του κόσμου σε έναν ανώτερο, νοήμονα σχεδιαστή κατ' αναλογία με τις ανθρώπινες κατασκευές. Οι υποστηρικτές της άποψης καταλογίζουν στην αντίθετη πλευρά την δημιουργία χάρη στην τέχνη του τυχαίου. Η φυσική επιλογή συνιστά πειστικό αντεπιχείρημα, καθώς αποδεικνύει ότι η τυχαιότητα δεν βρίσκεται στη βάση των πάντων. Αντίθετα, η φυσική επιλογή αποτελεί την κινητήρια δύναμη που βρίσκεται πίσω από την διαδικασία της εξέλιξης.¹²⁹ Η πορεία από τα μικρά στα μεγάλα και από τα απλά στα σύνθετα οφείλεται όχι σε τυχαία αλλά σε απολύτως φυσικά αίτια. Η σχεδόν τέλεια και απίθανη δομή των όντων που επικαλούνται οι δημιουργιστές ως τεκμήριο της ύπαρξης σχεδιαστή ερμηνεύεται με τρόπο που αποκλείει τον υποτιθέμενο σχεδιαστή από κάθε δημιουργική δραστηριότητα:

Τα εξελιγμένα όργανα, μολονότι συνήθως κομψά και αποτελεσματικά, παρουσιάζουν και μερικά εμφανή ελαττώματα –ακριβώς αυτό που θα περιμέναμε αν είχαν μια

¹²⁸ Βλ. Dawkins 2007, 186: *μια λειτουργική μονάδα θεωρείται κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκη εάν η αφαίρεση ενός τμήματός της συνεπάγεται αδυναμία λειτουργίας του συνόλου. Αυτό υποτίθεται ότι είναι αυτονόητο τόσο για τον οφθαλμό όσο και για τις φτερούγες. Ωστόσο, αμέσως μόλις σκεφτούμε αυτές τις υποθέσεις αναγνωρίζουμε το σφάλμα. Η ασθενής που υποφέρει από καταρράκτη και έχει υποβληθεί σε εγχείρηση αφαίρεσης φακού του ματιού της δεν μπορεί να διακρίνει καθαρά χωρίς γυαλιά, ωστόσο μπορεί να βλέπει αρκετά καλά ώστε να μη σκοντάφτει σε ένα δέντρο ούτε να πέσει σε γκρεμό. Η μισή φτερούγα πράγματι δεν είναι το ίδιο καλή με μια ολόκληρη φτερούγα, όμως σίγουρα είναι προτιμότερη από το να μην υπάρχει καθόλου φτερούγα.*

¹²⁹ ό. π., 178 -9.

εξελικτική ιστορία, και ακριβώς ό, τι δεν θα περιμέναμε αν είχαν σχεδιαστεί. [...] Οι θηρευτές φαίνονται «σχεδιασμένοι» όμορφα για να συλλαμβάνουν θηράματα, ενώ τα θηράματα φαίνονται «σχεδιασμένα» εξίσου όμορφα για να τους ξεφεύγουν. Με τίνος το μέρος είναι ο Θεός;

Η «επιλογή» της Γης ως καταλληλότερου πλανήτη για την ανάπτυξη ζωής και η ύπαρξη ενός σύμπαντος ρυθμισμένου προς την κατεύθυνση αυτή εμπίπτουν στα ενδιαφέροντα των υποστηρικτών του ευφυούς σχεδίου. Η αντιπρόταση της φυσικής στο αίτιγμα αυτό είναι η θεωρία της *ανθρωπικής αρχής*. Σύμφωνα με αυτή, η θέση της Γης στο ηλιακό σύστημα και στο σύμπαν δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάδυση ζωής:

Υπάρχουμε εδώ, στη Γη άρα η Γη πρέπει να συνιστά εκείνο το είδος πλανήτη που έχει την ικανότητα να μας γεννήσει και να μας υποστηρίξει –οσοδήποτε ασυνήθιστο ή μοναδικό κι αν είναι αυτό το είδος πλανήτη. Για παράδειγμα, το δικό μας είδος ζωής δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς νερό σε υγρή κατάσταση. [...] Γύρω από ένα τυπικό άστρο, όπως ο δικός μας Ήλιος, υπάρχει η επονομαζόμενη «ζώνη της Χρυσομαλλούσας»¹³⁰ –ούτε πολύ θερμή ούτε πολύ ψυχρή, αλλά ακριβώς ό, τι πρέπει – για πλανήτες με νερό σε υγρή κατάσταση. [...]

Επίσης, μια φιλική προς τη ζωή τροχιά πρέπει να είναι σχεδόν κυκλική. [...] Η τροχιά της Γης, όπως και όλων των πλανητών, είναι έλλειψη [...] ο κύκλος όμως αποτελεί ειδική περίπτωση της έλλειψης και η τροχιά της Γης προσεγγίζει τόσο πολύ τον κύκλο, ώστε ποτέ δεν εξέρχεται από τη ζώνη της Χρυσομαλλούσας. Η θέση της Γης στο ηλιακό σύστημα ευνοεί την εξέλιξη ζωής [...]

Η πολυπλοκότητα που διέπει τους νόμους του σύμπαντος σε συνδυασμό με την τύχη του πλανήτη ανάμεσα σε δισεκατομμύρια άλλους καθιστά εξαιρετικά αμφίβολη την ύπαρξη ενός ανώτατου και ευφυούς σχεδιαστή. Ένας Θεός ικανός να ελέγχει επιδέξια αυτή την πολυπλοκότητα πρέπει να είναι εξίσου πολύπλοκος, συνεπώς χρήζει ανάλογης εξήγησης. Η ύπαρξη ενός τέτοιου παγκόσμιου σχεδιαστή αφήνει αναπάντητο το ερώτημα σχετικά με τη δική του προέλευση, γεγονός που τον καθιστά ευάλωτο στην αμφισβήτηση:

¹³⁰ Βλ. Dawkins 2007, 203: *Ζώνη της Χρυσομαλλούσας (Goldilocks)*: σημαίνει τον κατάλληλο κάθε φορά συνδυασμό συνθηκών (εδώ για τη ζωή) η φράση προέρχεται από το παραμύθι *Η Χρυσομαλλούσα και οι τρεις αρκούδες*, όπου η ηρωίδα θέλει το χυλό της «ούτε πολύ καυτό ούτε πολύ κρύο, αλλά ακριβώς όπως πρέπει».

Οι φυσικοί έχουν υπολογίσει ότι, εάν οι νόμοι και οι φυσικές σταθερές ήταν έστω και ελάχιστα διαφορετικά, το Σύμπαν θα είχε εξελιχθεί με τρόπο που θα καθιστούσε τη ζωή αδύνατη. [...] Ο Martin Rees, στο βιβλίο του Just Six Numbers, απαριθμεί έξι θεμελιώδεις σταθερές, οι οποίες θεωρείται ότι ισχύουν σε όλο το Σύμπαν. Καθένας από αυτούς τους έξι αριθμούς έχει ρυθμιστεί πολύ λεπτά, με την έννοια ότι, αν ήταν ελαφρώς διαφορετικός, το Σύμπαν θα ήταν εντελώς διαφορετικό και πιθανότατα καθόλου φιλικό απέναντι στη ζωή. [...]

Ένας Θεός ικανός να δώσει αυτές τις τιμές στους έξι αριθμούς πρέπει να είναι τουλάχιστον εξίσου απίθανος όσο και ο ίδιος ο συνδυασμός που προκύπτει με τη λεπτή ρύθμιση των αριθμών

Εκ φύσεως μπαίνουμε στον πειρασμό να αποδώσουμε την επίφαση σχεδίου σε πραγματικό σχέδιο. Στην περίπτωση κάποιου ανθρώπινου τεχνήματος, όπως ενός ρολογιού, ο σχεδιαστής είναι όντως ένας νοήμων μηχανικός. Αισθανόμαστε επίσης τον πειρασμό να εφαρμόσουμε την ίδια λογική σε ένα μάτι ή μια φτερούγα, σε μια αράχνη ή στον άνθρωπο. [...] η υπόθεση του σχεδιαστή θέτει αμέσως το μεγαλύτερο πρόβλημα: ποιος σχεδίασε τον σχεδιαστή;

Οι αποδείξεις της βιολογίας και της φυσικής αποτελούν, κατά τον Dawkins, αδιαπέραστο τείχος για οποιαδήποτε θεολογική ερμηνεία. Ανοίγουν διάπλατα τις πόρτες ενός σύμπαντος, στο οποίο όλα λειτουργούν αλυσιδωτά: λίγη τύχη στην αρχή δίνει τη θέση της στη φυσική επιλογή, η οποία με τη σειρά της κινητοποιεί τη διαδικασία της ανύψωσης προς τη βιολογική πολυπλοκότητα. Η δύναμη της εξελικτικής θεωρίας αποδεικνύεται ικανή να μετατρέψει την ύπαρξη του θεϊκού σχεδιαστή σε απλή αυταπάτη:

Η αρχή της ζωής ανάγεται στο χημικό γεγονός ή στη σειρά χημικών γεγονότων μέσω των οποίων για πρώτη φορά εμφανίστηκαν οι ζωτικές συνθήκες για τη φυσική επιλογή. [...] Μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τη μοναδική απαρχή της ζωής υποθέτοντας έναν πολύ μεγάλο αριθμό πλανητικών ευκαιριών. Άπαξ και υπάρξει η αρχική αυτή καλή τύχη –και η ανθρωπική αρχή μάς την εγγυάται αποφασιστικά -, η φυσική επιλογή αναλαμβάνει τα υπόλοιπα και η φυσική επιλογή δεν αποτελεί ούτε κατά διάνοια ζήτημα τύχης.

Θρησκεία: ο μηχανισμός που παράγει αυταπάτες

Μετά την άρνηση της ύπαρξης του Θεού, στόχος της κριτικής γίνεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναφέρονται και συντηρούνται οι αυταπάτες: η θρησκεία. Πιστός στο

πνεύμα της εξελικτικής βιολογίας, ο Dawkins αναζητά τις ρίζες της θρησκείας και επιχειρεί να αποδείξει τις ανθρώπινες ανάγκες που ενδεχομένως εξυπηρετεί. Κατά τη γνώμη του, τα αίτια γέννησης της θρησκείας πρέπει να αναζητηθούν στο αρχέγονο παρελθόν του ανθρώπινου είδους. Τη λύση καλείται να δώσει ξανά η θεωρία της φυσικής επιλογής: η θρησκεία είναι προφανώς αποτέλεσμα κάποιου μηχανισμού επιβίωσης που συνοδεύει τον άνθρωπο ήδη από την εμφάνισή του στη γη. Η ιδιαίζουσα σημασία που έχει αποκτήσει η θρησκεία καταδεικνύει την καθοριστική σημασία αυτού του μηχανισμού, καθώς η φυσική επιλογή χαρακτηρίζεται από την τάση να επιλέγει και να συντηρεί τα στοιχεία εκείνα που ευνοούν την επιβίωση.¹³¹ Η διερεύνηση των κοινών χαρακτηριστικών που εμφανίζουν όλες οι θρησκείες από καταβολής κόσμου αποδεικνύει τελικά ότι η θρησκεία δεν έχει άμεση επιβιωτική αξία, αλλά προκύπτει ως *παραπροϊόν* κάποιου επιβιωτικού μηχανισμού, ο οποίος εδρεύει στον ανθρώπινο εγκέφαλο. Ο παραλληλισμός των «παρενεργειών» που προκύπτουν από τη δυσλειτουργία ανάλογων μηχανισμών στη φύση με τη θρησκεία¹³² συνιστά απόδειξη ότι η θρησκευτική πίστη οδηγεί σε αντίστοιχο αποπροσανατολισμό. Ο αντίστοιχος επιβιωτικός μηχανισμός στον άνθρωπο είναι *προθετική στάση*. Πρόκειται για την έμφυτη ικανότητα του ανθρώπινου νου να εξάγει γρήγορα συμπεράσματα για τις προθέσεις άλλων όντων απέναντί του, προκειμένου να αποφύγει δυσάρεστες συνέπειες για την επιβίωσή του:

¹³¹ Βλ. Dawkins 2007, 236 -7.

¹³² ό. π., 249 - 50 για το παράδειγμα με τον μηχανισμό προσανατολισμού που λειτουργεί στα έντομα. Σύμφωνα με αυτόν, τα έντομα διαθέτουν την ικανότητα να πετούν στο νυχτερινό σκοτάδι σε ευθύγραμμη τροχιά χρησιμοποιώντας ως πυξίδα το φως των άστρων και της σελήνης. Το νευρικό σύστημα των εντόμων λειτουργεί βάσει διατήρησης σταθερής γωνίας 30 μοιρών ανάμεσα στους οφθαλμούς των εντόμων και τις φωτεινές ακτίνες, οι οποίες είναι παράλληλες όταν η πηγή του φωτός βρίσκεται στο οπτικό άπειρο των εντόμων. Όταν αυτό δεν συμβαίνει, όπως στην περίπτωση της φλόγας ενός κεριού, οι ακτίνες δεν είναι ευθύγραμμες αλλά αποκλίνουσες. Προσπαθώντας να προσανατολιστούν και πάλι με γωνία 30 μοιρών, τα έντομα δεν πετούν πια σε ευθύγραμμη πορεία αλλά σε σπειροειδή, η οποία τα κατευθύνει προς το κεριό. Η «σύγκρουση» των εντόμων με τη φλόγα του κεριού και η φαινομενική αυτοκτονία τους είναι η αρνητική συνέπεια ενός επιβιωτικού μηχανισμού, ο οποίος όταν δεν λειτουργεί σωστά φέρνει αντίθετα έως καταστροφικά αποτελέσματα. Ανάλογη είναι, κατά τον Dawkins, η συμπεριφορά των ηλεκτρονικών υπολογιστών, οι οποίοι εκτελούν αυτόματα οποιαδήποτε εντολή τους δίδεται στη γλώσσα προγραμματισμού τους. Η «δουλική υπακοή» των υπολογιστών μπορεί να αποβεί επικίνδυνη, όταν αυτοί αντιγράφουν αρχεία που περιέχουν ιούς.

Η προθετική στάση έχει επιβιωτική αξία ως εγκεφαλικός μηχανισμός, ο οποίος επιταχύνει τη λήψη αποφάσεων σε δύσκολες περιστάσεις και σε κρίσιμες κοινωνικές καταστάσεις.[...] Η φυσική επιλογή διαμόρφωσε τους εγκεφάλους μας έτσι, ώστε να υιοθετούν την προθετική στάση προκειμένου να «κόβουν δρόμο». Είμαστε βιολογικά προδιατεθειμένοι να αποδίδουμε προθέσεις σε όντα των οποίων η συμπεριφορά έχει σημασία για εμάς.

Η τάση να αποδίδονται σκοποί σε καθετί που βρίσκεται γύρω μας επεκτείνεται εσφαλμένα στον χώρο της φύσης: η απόδοση ευμένειας ή δόλου σε ουδέτερα και αδιάφορα φυσικά φαινόμενα αποτελεί εκδήλωση της αρνητικής λειτουργίας του προθετικού μηχανισμού. Η ανίχνευση ενεργών παραγόντων και τελεολογίας στο φυσικό περιβάλλον σε συνδυασμό με τον εγκεφαλικό μηχανισμό της ευπείθειας και της τυφλής υπακοής σε κάθε μορφής άνωθεν εντολές (ιδίως σε μικρές ηλικίες) και την εγγενή τάση του ανθρώπου προς μια δυστική αντίληψη του κόσμου και του εαυτού του στοιχειοθετούν τα κυριότερα γενετικά και ψυχολογικά ερείσματα του θρησκευτικού φαινομένου.¹³³

Η διάδοση και εδραίωση της θρησκείας σχετίζεται κυρίως με τα κοινωνικά συμφραζόμενα στα οποία εντάσσεται. Η θεωρία της φυσικής επιλογής επεκτείνεται στον κοινωνικό χώρο, για να αποδείξει ότι η θρησκεία ως πολιτισμικό προϊόν ευδοκιμεί στα πιο πρόσφορα πολιτισμικά εδάφη. Επιπλέον, τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά της θρησκείας που αποδεικνύονται πιο ισχυρά ως προς τις βαθύτερες ψυχολογικές ανάγκες που καλύπτουν έχουν την ικανότητα να επιβιώνουν έναντι των λιγότερο ισχυρών και εν συνεχεία ως «πολιτισμικά γονίδια»¹³⁴ να αντιγράφονται, να εξελίσσονται και να μεταλλάσσονται:

Εάν επεκτείνουμε την αναλογία με τη βιολογία, φτάνουμε στο σημείο να αναρωτηθούμε εάν επενεργεί κάποιος μηχανισμός αντίστοιχος της φυσικής επιλογής. Μήπως μερικές ιδέες διαδίδονται ευκολότερα από άλλες λόγω κάποιας εγγενούς γοητείας ή προσόντος ή επειδή είναι συμβατές με υπάρχουσες ψυχολογικές προδιαθέσεις;

Εικάζω ότι οι θρησκείες, όπως οι γλώσσες, εξελίσσονται με επαρκώς τυχαίο τρόπο, από επαρκώς αυθαίρετα αρχικά στάδια, γεννώντας την άξια απορία –και μερικές

¹³³ Βλ. Dawkins 2007, 253 -64.

¹³⁴ Ο όρος που χρησιμοποιεί ο Richard Dawkins είναι μιμίδια (*memes*) ή μονάδες πολιτισμικής κληρονομής.

φορές επικίνδυνη –ποικιλία που παρατηρούμε. Παράλληλα, είναι δυνατόν μια μορφή φυσικής επιλογής, σε συνδυασμό με τη θεμελιώδη ομοιομορφία της ανθρώπινης ψυχολογίας, να φροντίζει ώστε οι διάφορες θρησκείες να έχουν σημαντικά κοινά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, πολλές θρησκείες διδάσκουν το αντικειμενικό απίθανο αλλά υποκειμενικά ελκυστικό δόγμα ότι η προσωπικότητές μας επιβιώνουν μετά τον σωματικό θάνατο. Η ίδια η ιδέα της αθανασίας επιβιώνει και διαδίδεται διότι ενισχύει ευσεβείς πόθους μας. [...]

Φαίνεται ότι πολλά χαρακτηριστικά της θρησκείας είναι καλώς προσαρμοσμένα για να υποβοηθούν την επιβίωση της ίδιας της θρησκείας, αλλά και των σχετικών χαρακτηριστικών, μέσα στη χοάνη της ανθρώπινης κουλτούρας.

Η αναγωγή πολυπλοκότητα εξηγεί την εξέλιξη των θρησκειών από απλές μορφές, όπως οι ανιμιστικές θρησκείες των πρωτόγονων κοινωνιών, σε περίπλοκα συστήματα, όπως οι σύγχρονες μονοθεϊστικές θρησκείες. Η πολιτισμική δεξαμενή από την οποία αντλεί κάθε θρησκευτικό σύστημα εγγυάται την επιβίωσή του:

Δύο διαφορετικές θρησκείες μπορούν να θεωρηθούν ως δύο εναλλακτικά μιμιπλέγματα. Ίσως το ισλάμ να αντιστοιχεί σε ένα σαρκοφάγο σύμπλεγμα γονιδίων και ο βουδισμός σε ένα χορτοφάγο. Οι ιδέες μια θρησκείας δεν είναι «καλύτερες» από τις ιδέες κάποιας άλλης, με απόλυτη έννοια, όπως ακριβώς τα «σαρκοφάγα» γονίδια δεν είναι «καλύτερα» από τα «χορτοφάγα». Τα θρησκευτικά μιμίδια αυτού του είδους δεν διαθέτουν κάποια απόλυτη κλίση για επιβίωση εντούτοις, είναι καλά υπό την έννοια ότι ευδοκimoύν παρουσία άλλων μιμιδίων της ίδιας θρησκείας, αλλά όχι παρουσία μιμιδίων της άλλης θρησκείας. Βάσει αυτού του μοντέλου, ο ρωμαιοκαθολικισμός και το ισλάμ, λόγω χάριν, δεν σχεδιάστηκαν απαραίτητως από συγκεκριμένα άτομα, αλλά εξελίχθηκαν χωριστά ως εναλλακτικές συλλογές μιμιδίων που ευδοκimoύν παρουσία άλλων μελών του ίδιου πλέγματος.

Ο χριστιανισμός και άλλες αρχαίες θρησκείες πιθανόν άρχισαν ως τοπικές λατρείες [...]. Ο Ιησούς υπήρξε μία από τις πολλές τέτοιες χαρισματικές προσωπικότητες, οι οποίες εμφανίστηκαν στην Παλαιστίνη εκείνη την εποχή και περιβλήθηκαν από παρόμοιους θρύλους. Οι περισσότερες από εκείνες τις λατρείες έσβησαν. Η μόνη που επιβίωσε, κατά την παραπάνω άποψη, είναι αυτή που συναντάμε σήμερα. Στο πέρασμα μάλιστα των αιώνων έχει ακονιστεί από την περαιτέρω εξέλιξη, για να καταλήξει σε ένα εξεζητημένο σύστημα –ή μάλλον σε αποκλίνοντα σύνολα συστημάτων –απογόνων, τα οποία κυριαρχούν σήμερα σε μεγάλα τμήματα του κόσμου.

Θρησκεία και ηθικότητα

Η σχέση θρησκευτικότητας και ηθικής περιγράφεται από τον Dawkins ως διεκκυστίδα μεταξύ των δύο αυτών στοιχείων. Επιχειρείται μια αποσύνδεση της θρησκείας από την ηθική συνείδηση και καταδεικνύεται η αντιθετική σχέση ανάμεσά τους: η έντονη παρουσία θρησκευτικού συναισθήματος δεν συνεπάγεται ύπαρξη ηθικών αρχών και αντιστρόφως. Τα επιχειρήματα των θεϊστών που ταυτίζουν την ηθική με τη θρησκεία μέσα από αναφορές σε αφηγήσεις ιερών κειμένων ανατρέπονται από τα ίδια τα κείμενα: η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη βρίθουν από περιγραφές ανόσιων πράξεων, οι οποίες όμως θεωρούνται αποδεκτές και εναρμονισμένες με τον ηθικό κώδικα του κοινωνικού τους περιβάλλοντος και του θρησκευτικού συστήματος από το οποίο προέρχονται:

Κάθε σύγχρονο νομικό σύστημα θα ασκούσε ποινική δίωξη στον Αβραάμ για κακοποίηση ανηλίκου. Εάν μάλιστα είχε φέρει εις πέρας το σχέδιό του να θυσιάσει τον Ισαάκ, θα τον καταδικάζαμε για ανθρωποκτονία εκ προθέσεως. Και όμως, σύμφωνα με τα ήθη της εποχής του, η συμπεριφορά του ήταν αξιοθαύμαστη, υπόδειγμα συμμόρφωσης προς τις εντολές του Θεού. Θρήσκων ή μη, οι αντιλήψεις όλων μας έχουν αλλάξει άρδην ως προς το τι είναι ηθικό και τι ανήθικο.

Ομοίως η άντληση παραδειγμάτων από τον χώρο της ιστορίας (δικτάτορες και εγκληματίες κατά της ανθρωπότητας, όπως ο Στάλιν και ο Χίτλερ, που ήταν άθεοι) είναι αυθαίρετη, διότι η έλλειψη θρησκευτικής πίστης δεν είναι ικανή από μόνη της να οδηγήσει σε ανηθικότητα. Η ηθική συνείδηση δεν είναι συνάρτηση της θρησκευτικής πίστης αλλά ευρύτερων κοινωνικών συνθηκών, οι οποίες διαμορφώνουν ένα είδος συναίνεσης σχετικά με τον προσδιορισμό του σωστού και του λάθους.¹³⁵ Το ηθικό πλαίσιο κάθε εποχής μεταβάλλεται ανεξάρτητα από τις επιταγές των εκάστοτε θρησκευτικών συστημάτων.¹³⁶

¹³⁵ Βλ. Dawkins 2007, 372: Σε κάθε κοινωνία υπάρχει ένα μυστηριώδες είδος συναίνεσης, το οποίο μεταβάλλεται με την πάροδο των δεκαετιών, και για το οποίο μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε, χωρίς να θεωρηθεί πομπώδες, τον δανεισμένο από τη γερμανική γλώσσα όρο *Zeitgeist* (πνεύμα των καιρών).

¹³⁶ ό. π., 369 -70, 378 -9.

Επίθεση στον θρησκευτικό φονταμενταλισμό

Η επιθετική στάση του Richard Dawkins στη θρησκεία επικεντρώνεται κυρίως σε μια ανεπιθύμητη «παρενέργεια» της θρησκευτικής πίστης, τον φονταμενταλισμό. Η επίμονη προσκόλληση στο «γράμμα» των θρησκευτικών δογμάτων καλλιεργεί τη μισαλλοδοξία και τον φανατισμό, ο οποίος με τη σειρά του πυροδοτεί φαινόμενα βίας και ανηθικότητας. Οι θρησκευτικοί πόλεμοι, οι κοινωνικές διακρίσεις, η καταπάτηση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών είναι εκφάνσεις του υπέρμετρου ζήλου με τον οποίο οπλίζονται όσοι εξυψώνουν τη θρησκευτική πίστη σε κώδικα ηθικής συμπεριφοράς και πολιτικής πρακτικής.¹³⁷ Ο θρησκευτικός ολοκληρωτισμός είναι ιδιαίτερα εμφανής σε καθεμιά από τις τρεις μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες, καθώς οι κάθε μορφής «Ταλιμπάν» δεν κάνουν δογματικό και χωροχρονικό διαχωρισμό: οι σταυροφορίες κατά τον Μεσαίωνα, τα θεοκρατικά καθεστώτα τύπου Χομεϊνί και η πρόσφατη αναζωπύρωση του ισλαμικού «ιερού πολέμου» με τρομοκρατικές ενέργειες όπως το χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 είναι αντιπροσωπευτικά δείγματα μιας εκφυλισμένης θρησκευτικής πίστης.¹³⁸ Η θρησκευτική απολυταρχία εκφράζεται όχι μόνο μέσα από την ταύτιση μιας πολιτικής ηγεσίας με μια κυρίαρχη θρησκευτική ιδεολογία αλλά και μέσω της διείσδυσης σε άλλες πολιτισμικές περιοχές, ιδίως σε αυτή της εκπαίδευσης. Η εξ απαλών ονύχων διαπαιδαγώγηση βάσει ενός δόγματος και οι πρακτικές θρησκευτικού διαχωρισμού στην εκπαίδευση ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για την πνευματική οπισθοδρόμηση και την ανεκτικότητα απέναντι σε φαινόμενα φανατισμού. Ακόμα και μια μετριοπαθής έκφραση θρησκευτικού συναισθήματος κρίνεται επικίνδυνη, καθώς δημιουργεί υπηκόους με θετικά αντανάκλαστικά στη φονταμενταλιστικού τύπου θρησκευτικότητα:

¹³⁷ Βλ. Dawkins 2007, 402 -5.

¹³⁸ Βλ. Onfray 2006, 69: *Η ύπαρξη του Θεού, μου φαίνεται, έχει γεννήσει στο όνομά του πολύ περισσότερες μάχες, σφαγές, συγκρούσεις και πολέμους μέσα στην Ιστορία παρά ειρήνη, γαλήνη, αγάπη για τον πλησίον, συγχώρεση των αμαρτιών και ανοχή. Απ' ό, τι ξέρω, οι πάπες, οι πρίγκιπες, οι βασιλιάδες, οι χαλίφηδες, οι εμίρηδες, δεν έχουν διακριθεί ως επί το πλείστον στην αρετή, ενώ ήδη ο Μωυσής, ο Παύλος και ο Μωάμεθ διέπρεψαν αντίστοιχα από την πλευρά τους στο φόνο, τον ζυλοδαρμό και το πλιάτσικο –καθώς μαρτυρούν οι βιογραφίες. Άλλες τόσες παραλλαγές πάνω στο θέμα της αγάπης του πλησίον...*

Η μη φονταμενταλιστική, ‘συνετή’ θρησκεία [...] καθιστά τον κόσμο ευεπίφορο στο φονταμενταλισμό διδάσκοντας στα παιδιά, από τα πρώτα τους χρόνια, ότι η τυφλή και πειθήνια πίστη αποτελεί αρετή.

Η σφοδρή αποδοκιμασία της επιστήμης από θρησκευτικούς κύκλους επιβεβαιώνει ότι θρησκεία και επιστήμη είναι σαφώς αλληλοαποκλειόμενες: η πίστη στη θρησκεία δεν συμβαδίζει με την εμπιστοσύνη στην επιστημονική γνώση. Αντλούν την αλήθεια τους από διαφορετικές πηγές και είναι εκ διαμέτρου αντίθετες ως προς τον βαθμό διαλλακτικότητας. Η αλήθεια της θρησκείας πηγάζει από ιερά βιβλία, τα οποία δεν επιδέχονται καμία αναθεώρηση, ακόμα κι αν υπάρχουν ενδείξεις που τα αντικρούουν. Αντίθετα, η επιστήμη είναι συσσωρευση γνώσης που στηρίζεται αποκλειστικά σε αποδεικτικά στοιχεία, των οποίων η εγκυρότητα μπορεί να ελεγχθεί:

Οι φονταμενταλιστές ξέρουν ότι έχουν δίκιο, επειδή βρήκαν την αλήθεια σε ένα ιερό βιβλίο, και γνωρίζουν εκ των προτέρων ότι τίποτε δεν θα τους μετακινήσει από την πίστη τους. Η αλήθεια του ιερού βιβλίου είναι αξιωματική και δεν συνιστά προϊόν κάποιας λογικής διεργασίας. Το βιβλίο λέει αλήθεια, και αν τα αποδεικτικά στοιχεία φαίνεται να το αντικρούουν, τότε πρέπει να απορριφθούν μάλλον τα στοιχεία παρά το βιβλίο. Αντίθετα, αυτό στο οποίο εγώ, ως επιστήμονας, πιστεύω – φερ’ ειπείν στην εξέλιξη -, δεν το πιστεύω επειδή το διάβασα σε κάποιο ιερό βιβλίο, αλλά επειδή μελέτησα τις σχετικές ενδείξεις. Πρόκειται για ένα πολύ διαφορετικό ζήτημα. Τα βιβλία για την εξέλιξη αποτελούν αντικείμενο πίστης όχι επειδή είναι ιερά, αλλά διότι παραθέτουν ένα πλήθος αλληλοστηριζόμενων αποδεικτικών στοιχείων. Κάθε αναγνώστης μπορεί, κατ’ αρχήν, να ελέγξει ο ίδιος την εγκυρότητα των στοιχείων αυτών. Τυχόν σφάλματα σε επιστημονικά βιβλία ανακαλύπτονται και διορθώνονται τελικά από άλλους επιστήμονες. Κάτι τέτοιο εμφανέστατα δεν συμβαίνει με τα ιερά βιβλία.¹³⁹

Στις κατηγορίες όσων καταλογίζουν στους επιστήμονες τον ίδιο «φονταμενταλισμό» με αυτόν των θρησκευόμενων ο Dawkins απαντά με μια σύγκριση των δύο, από την οποία αναδεικνύεται ο «επιστημονικός

¹³⁹ Πρβλ. Onfray 2006, 115: *Ο νόμος αυτός περί του μοναδικού, απόλυτου, πλήρους Βιβλίου, συνοδευόμενος από την κακή συνήθεια να πιστεύεται ότι τα πάντα βρίσκονται μέσα σε ένα και μόνο κείμενο, οδηγεί στον παραμερισμό της προσφυγής και της βοήθειας των μη θρησκευτικών βιβλίων – χωρίς ωστόσο αυτά να είναι αθεϊστικά –όπως είναι τα επιστημονικά έργα. Ο μονοθεϊσμός, πέρα από τις συμφεροντολογικές χρήσεις, δεν αρέσκειται στην ορθολογική δουλειά των επιστημόνων. [...] Η θρησκευτική χειραγώγηση της επιστήμης υποβάλλει τη λογική σε μια οικιακή και θεοκρατική χρήση.*

φονταμενταλισμός» ως δημιουργικός οίστρος και ως δύναμη της ανακάλυψης που έχει ως στόχο την πνευματική αναβάθμιση, ενώ ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός καταδικάζεται ως μεθοδευμένη προσπάθεια υπονόμησης κάθε επιστημονικού εγχειρήματος. Άθεοι επιστήμονες και θρησκευόμενοι διακατέχονται από το ίδιο πάθος υπεράσπισης των αρχών τους, ωστόσο το πάθος της επιστήμης θεωρείται μακράν υγιέστερο και βελτιωτικό σε σύγκριση με τον φανατισμό και την πνευματική ακαμψία της θρησκείας:

Ως επιστήμονας, διάκειμαι εχθρικά απέναντι στη φονταμενταλιστική θρησκεία, διότι υποσκάπτει ενεργά το επιστημονικό εγχείρημα. Μας διδάσκει να μην αλλάζουμε γνώμη και να μην επιθυμούμε να γνωρίσουμε συναρπαστικά πράγματα προσβάσιμα στη γνώση. Υπονομεύει την επιστήμη και διαβρώνει τη νόηση.

Ο επιστημονικός ορθολογισμός του Dawkins σχεδόν εκμηδενίζει την πίστη στην ύπαρξη του Θεού και υποβαθμίζει τον ρόλο την θρησκείας από ψυχολογική ανάγκη σε απλό πολιτισμικό προϊόν, η κατάχρηση του οποίου συνοδεύεται από δυσάρεστες για την πνευματική υγεία επιπτώσεις. Η μακροσκοπική θεώρηση του κόσμου μέσω της σύγχρονης επιστημονικής γνώσης μεγεθύνει τη δυνατότητα προσέγγισης όλο και περισσότερων όψεων του σύμπαντος ενώ ταυτόχρονα συρρικνώνει την επίδραση των θρησκευτικών ερμηνειών. Η εικόνα του Θεού που ποιεί τα πάντα εν σοφία ξεθωριάζει και υποχωρεί μπροστά στην πλημμυρίδα της γνώσης που κομίζει η επιστήμη.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ex scientia lux: ο επιστημονικός ανθρωπισμός από τη θεωρία στην πράξη

Δεν προσπαθώ να φανταστώ έναν προσωπικό Θεό· αρκεί να στεκόμαστε με δέος μπροστά στο κτίσμα του Κόσμου, στο μέτρο που επιτρέπει στις ανεπαρκείς αισθήσεις μας να τον εκτιμήσουν.

Albert Einstein

Η επικούρεια επιστημολογία και ο αθεϊσμός του Richard Dawkins αποτελούν όψεις του ίδιου νομίσματος: πρόκειται για μια προσπάθεια απομάκρυνσης του πνεύματος από την ατραπό της θρησκείας με στόχο τον προσανατολισμό του προς τον επιστημονικό ορθολογισμό. Η αντιπαραβολή των δύο θεωρήσεων αποκαλύπτει την πολύπλευρη και σύνθετη σχέση τους, καθώς φέρνει στην επιφάνεια τις διαφορές που λανθάνουν πίσω από τις ομοιότητες και τις ομοιότητες που ενυπάρχουν στις διαφορές τους.

Άρνηση θεϊκής παρουσίας στο σύμπαν

Η επικούρεια κοσμολογία απορρίπτει κάθε ενδεχόμενο θεϊκής παρέμβασης στη δημιουργία του κόσμου. Το σύμπαν που αναδύεται μέσα από τους στίχους του *De Rerum Natura* διαμορφώνεται εξελικτικά, χωρίς εξωτερικό σχεδιαστή και κατασκευαστή. Η ανέγερση του κοσμικού οικοδομήματος μέσω μιας προοδευτικής διαδικασίας χωρίς άνωθεν αρχιτέκτονες (Lucretius, *De Rerum Natura* 5. 783 κ. ε., κεφ. 1, σσ. 20 -1) προοιωνίζεται την εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου, την οποία ο Dawkins αποδέχεται ως μηχανισμό ανέλιξης από τα αρχικά στάδια των έμβιων όντων στη σημερινή τους μορφή:

Richard Dawkins, *Η περί Θεού ανταπάτη*:

Η εξέλιξη της πολύπλοκης ζωής, και μάλιστα η ίδια η ύπαρξή της σε ένα σύμπαν διεπόμενο από φυσικούς νόμους, είναι με θαυμαστό τρόπο εκπληκτική –ή μάλλον θα ήταν, εάν η έκπληξη δεν αποτελούσε συναίσθημα που μπορεί να δημιουργηθεί μόνο σε

έναν εγκέφαλο ο οποίος αποτελεί προϊόν της ίδιας εκπληκτικής διαδικασίας. Υπό μια ανθρωπική έννοια επομένως, η ύπαρξή μας δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει.

Σε έναν πλανήτη, και πιθανώς σε έναν μόνο πλανήτη από ολόκληρο το Σύμπαν, μέρη τα οποία δεν θα σχημάτιζαν κανονικά κάτι πιο πολύπλοκο από ένα κομμάτι βράχου, συνενώνονται σε τεμάχια ύλης μεγέθους βράχου και τέτοιας εκπληκτικής πολυπλοκότητας ώστε είναι ικανά να κολυμπούν, να τρέχουν, να περδούν, να πετούν, να βλέπουν, να ακούν, να συλλαμβάνουν και να τρώγουν άλλα παρόμοια ζωντανά τεμάχια πολυπλοκότητας ικανά σε μερικές περιπτώσεις να σκέπτονται, να έχουν αισθήματα και να ερωτεύονται άλλα τεμάχια πολύπλοκης ύλης. Σήμερα –δηλαδή μόλις μετά το 1859 – κατανοούμε ουσιαστικά πώς συμβαίνει αυτό.

Ο Δαρβίνος και οι διάδοχοί του έχουν δείξει πώς τα έμβια όντα, με τη θεαματική στατιστική απιθανότητά τους και την επίφαση σχεδίου, έχουν εξελιχθεί με αργά βαθμιαία βήματα από απλές αφετηρίες. Μπορούμε πλέον να πούμε με ασφάλεια ότι η πλάνη του σχεδίου στα έμβια όντα είναι ακριβώς αυτό –μία πλάνη.

Η πίστη στον δημιουργισμό και την τελεολογική δομή του κόσμου αντικαθίσταται και στις δύο προσεγγίσεις από ένα σύμπαν, στο οποίο κυριαρχούν οι φυσικοί νόμοι και όχι η θεϊκή βούληση. Μοιάζει εξαιρετικά απίθανο το ενδεχόμενο παρέμβασης στην κοσμική δημιουργία κάποιας υπερφυσικής διάνοιας, η οποία έχει τη δυνατότητα να ασκεί έλεγχο και να επηρεάζει όλα όσα συμβαίνουν στο σύμπαν, στον Επίκουρο λόγω αδιαφορίας (*De Rerum Natura* 1. 44 -9, 2. 644 -51, 5. 185 -99, βλ. κεφ. 1, σσ. 18 -9), στον Dawkins λόγω ανυπαρξίας:

Lucretius, *De Rerum Natura* 1. 149 – 58:

*Principium cuius hinc nobis exordia sumet,
nullam rem e nihilo gigni divinitus umquam.
quippe ita formido mortalis continet omnis,
quod multa in terris fieri caeloque tumentur,
quorum operum causas nulla ratione videre
possunt ac fieri divino numine rentur.
quas ob res ubi viderimus nil posse creari
de nihilo, tum quod sequimur iam rectius inde
perspicimus, et unde queat res quaeque creari
et quo quaeque modo fiant opera sine divom.*

Η αρχή αυτή θα αποτελέσει για εμάς αφετηρία, ότι τίποτα δεν γεννιέται ποτέ από το μηδέν με θεϊκή βούληση. Πράγματι τέτοιος φόβος καταλαμβάνει όλους τους ανθρώπους, επειδή παρατηρούν πολλά να γίνονται στη γη και στον ουρανό, τις αιτίες των οποίων δεν μπορούν να εξακριβώσουν με τη λογική και νομίζουν ότι γίνονται με θέλημα θεϊκό. Για τους λόγους αυτούς όταν βλέπουμε ότι τίποτα δεν μπορεί να δημιουργηθεί από το μηδέν, τότε διακρίνουμε πια σωστά αυτό που αναζητούμε και από ποια στοιχεία μπορεί να γεννηθεί κάθε πράγμα και πώς γίνονται όλα χωρίς θεϊκή παρουσία.

De Rerum Natura 2. 1090 – 1104:

*Quae bene cognita si teneas, natura
videtur libera continuo, dominis privata superbis,
ipsa sua per se sponte omnia dis agere expers.
nam pro sancta deum tranquilla pectora pace
quae placidum degunt aevom vitamque serenam,
quis regere immensi summam, quis habere profundi
indu manu validas potis est moderanter habenas,
quis pariter caelos omnis convertere et omnis
ignibus aetheriis terras suffire feracis,
omnibus inve locis esse omni tempore praesto,
nubibus ut tenebras faciat caelique serena
concutiat sonitu, tum fulmina mittat et aedis
saepe suas disturbet et in deserta recedens
saeviat exercens telum, quod saepe nocentes
praeterit exanimatque indignos inque merentes?*

Αν κατανοήσεις καλά αυτή τη γνώση, η φύση θα φανεί ελεύθερη, απαλλαγμένη από δεσπότες αλαζονικούς, να καταφέρνει τα πάντα από μόνη της, με τη θέλησή της, χωρίς θεούς. Γιατί, μα τους γαλήνιους θεούς, που διάγουν μια ήρεμη ζωή και μακάρια χρόνια, ποιος μπορεί να κυβερνήσει το απέραντο σύμπαν, να κρατά στο χέρι με μέτρο τα στιβαρά ηνία του απείρου, να περιστρέφει ταυτόχρονα όλους τους ουραμούς και να θερμαίνει με αιθέριες φωτιές τις εύφορες γαίες, να είναι πανταχού παρών κάθε στιγμή, να απλώνει σκοτάδι με τα σύννεφα και να διασαλεύει τη γαλήνη του ουρανού με βροντές, να ρίχνει κεραυνούς και να γκρεμίζει συχνά τους ναούς του, να οργίζεται αποτραβηγμένος σε ερημιές και να εκτοξεύει βέλος που συχνά περνά δίπλα από τους ενόχους και σκοτώνει τους αθώους και αυτούς που δεν φταίνε;

Richard Dawkins, *Η περί Θεού αυταπάτη*:

Ένας Θεός ικανός να παρατηρεί και να ελέγχει διαρκώς την ατομική κατάσταση κάθε σωματιδίου στο Σύμπαν δεν μπορεί να είναι απλός. Η ύπαρξή του αυτή καθαυτήν χρειάζεται μια εξήγηση –μαμούθ. [...]

Πρώτον, αν ο Θεός όντως επικοινωνούσε με ανθρώπους, το γεγονός αυτό ασφαλώς και δεν βρισκόταν έξω από τη δικαιοδοσία της επιστήμης. Ο Θεός εφορμά από την εξώκοσμη περιοχή όπου κατοικεί, εισβάλλει στον δικό μας κόσμο όπου τα μηνύματά του συλλαμβάνονται από ανθρώπινους εγκεφάλους [...]. Δεύτερον, ένας Θεός ικανός να στέλνει κατανοητά μηνύματα σε εκατομμύρια ανθρώπους ταυτόχρονα –και να λαμβάνει μηνύματα από όλους αυτούς ταυτόχρονα –κάθε άλλο παρά απλός πρέπει να είναι. [...] εάν όντως έχει τις δυνάμεις που του αποδίδονται, τότε πρέπει να διαθέτει κάτι κατασκευασμένο με πολύ πιο περίπλοκο (και καθόλου τυχαίο) τρόπο απ' ό, τι ο μεγαλύτερος εγκέφαλος ή ο μεγαλύτερος υπολογιστής που γνωρίζουμε.

Η ιδέα ότι η πρώτη αιτία, το μεγάλο άγνωστο που ευθύνεται για την ύπαρξη του κάτι αντί του τίποτα, είναι ένα ον ικανό να σχεδιάσει το Σύμπαν και να μιλά σε ένα εκατομμύριο ανθρώπους ταυτόχρονα συνιστά πλήρη παραίτηση από την ευθύνη για την αναζήτηση εξήγησης. Αποτελεί τρομακτική επίδειξη αυτάρεσκης και ασυλλόγιστης πίστης σε μια άνωθεν έλξη.

Ο πανθεϊσμός που εδραιώνει η επικούρεια φιλοσοφία με την αντικατάσταση του υπερφυσικού δημιουργού από τη «δαρβινική» Φύση¹⁴⁰ υιοθετείται αργότερα από τους Σπινόζα και Αϊνστάιν και επικροτείται ως ένα βαθμό από τον Dawkins σε αντίθεση με κάθε αντίληψη του κόσμου ως προϊόντος ενός υπερβατικού όντος.¹⁴¹ Με αυτό τον τρόπο ο Dawkins αρνείται την ντεϊστική οπτική των Διαφωτιστών, οι οποίοι συνέλαβαν την ιδέα του Θεού ως απώτατου δημιουργού και θεμελιωτή των φυσικών νόμων. Επίκουρος και Dawkins προτείνουν αμφοτέρωθεν μια ακραιφνώς υλιστική και ορθολογική ερμηνεία του κόσμου, η οποία απέχει παρασάγγας από τις άλογες ερμηνείες των θρησκευτικών συστημάτων. Η θεμελιώδης διαφορά τους έγκειται στην αποδοχή της ύπαρξης θεών από τον Επίκουρο, έστω κι αν αυτοί περιγράφονται ως όντα απόκοσμα, αποκλεισμένα από οποιαδήποτε δυνατότητα ανάμειξης στην κοσμική δημιουργία και ρύθμισης των ανθρώπινων υποθέσεων και

¹⁴⁰ Βλ. κεφ. 1, σ. 37.

¹⁴¹ Σύμφωνα με τον Dawkins, ο Θεός των πανθεϊστών είναι στην ουσία το μεταφορικό ή ποιητικό συνώνυμο για τους νόμους του σύμπαντος. Ο ίδιος χαρακτηρίζει τον πανθεϊσμό ως «φτιασιδωμένο αθεϊσμό» και δηλώνει την αντίθεσή του στη χρήση θρησκευτικών μεταφορών από επιστήμονες.

περιορίζονται σε απλά πρότυπα προς μίμηση.¹⁴² Ο Dawkins, ως de facto αθεϊστής, αρνείται κάθε πίστη σε δυνάμεις εκτός σύμπαντος που έχουν την ικανότητα να παρεμβαίνουν σε αυτό, ενώ η «εκλογικευμένη θεολογία» του Επίκουρου αποτελεί σημείο τομής μεταξύ ντεϊσμού, πανθεισμού και αθεϊσμού.¹⁴³

Προέλευση της θρησκείας

Κοινός στόχος του Επίκουρου και του Dawkins είναι η κατάρριψη κάθε αυταπάτης που σχετίζεται με την ύπαρξη του Θεού και κατ' επέκταση η άσκηση κριτικής στο θρησκευτικό πλαίσιο που ευθύνεται για τη δημιουργία και τη συντήρησή της. Η προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν την καταλυτική επίδραση του θεολογικού μηχανισμού στην ανθρώπινη σκέψη και ψυχοσύνθεση ξεκινά με τη διερεύνηση των παραγόντων και των συνθηκών που ευθύνονται για τη δημιουργία του θρησκευτικού φαινομένου. Η αναζήτηση των απότερων καταβολών της θρησκείας οδηγεί και τους δύο στον χαρακτηρισμό του θρησκευτικού φαινομένου ως «παραπροϊόντος», αλλά μέσα από διαφορετικούς δρόμους. Για τον Επίκουρο η θρησκεία αποτελεί παραπροϊόν του φόβου που νιώθουν οι άνθρωποι μπροστά σε εντυπωσιακά και δυσερμήνευτα με τη λογική –κατά τη γνώμη τους - φυσικά φαινόμενα (Lucretius, *De Rerum Natura* 5. 1183 – 93, 1204 – 40, βλ. κεφ. 1, σσ. 27 -9). Αντίθετα, ο Dawkins ερμηνεύει τη θρησκεία ως «παρενέργεια» μηχανισμών που είναι εγγεγραμμένοι στον ανθρώπινο εγκέφαλο και εξασφαλίζουν την επιβίωση όταν λειτουργούν σωστά:

Richard Dawkins, *Η περί Θεού αυταπάτη*:

Η φυσική επιλογή οικοδομεί παιδικούς εγκεφάλους με την τάση να πιστεύουν οτιδήποτε τους λένε οι γονείς τους και οι γέροντες της φυλής. Μια τέτοια ευπειθής υπακοή έχει τεράστια σημασία για την επιβίωση: είναι ανάλογη με τον προσανατολισμό της νυχτοπεταλούδας μέσω της Σελήνης. Ωστόσο, η άλλη όψη της ευπειθούς υπακοής είναι η δουλική ευπιστία, με αναπόφευκτο παραπροϊόν την ευπάθεια σε μολύνσεις από ιούς της νόησης.

Ο εκ γενετής δυισμός και η εκ γενετής τελεολογία μάς προδιαθέτουν, σε κατάλληλες συνθήκες, για τη θρησκεία, όπως ακριβώς η αντίδραση της νυχτοπεταλούδας στη φωτεινή πυξίδα την προδιαθέτει για ακούσια «αυτοκτονία». Ο εγγενής δυισμός μάς

¹⁴² Βλ. κεφ. 1, σ. 35 .

¹⁴³ Βλ. κεφ. 1, σ. 37 .

προετοιμάζει να πιστεύουμε σε «ψυχή» η οποία μάλλον ενοικεί στο σώμα παρά αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του. Εύκολα λοιπόν μπορούμε να φανταστούμε ότι ένα τέτοιο πνεύμα μεταβαίνει κάπου αλλού μετά το θάνατο του σώματος. Επίσης, εύκολα μπορούμε να διανοηθούμε την ύπαρξη μιας θεότητας ως καθαρού πνεύματος –όχι ως αναδυόμενη ιδιότητα πολύπλοκης ύλης, αλλά ως κάτι που υπάρχει ανεξάρτητα από την ύλη. Είναι ακόμη πιο προφανές ότι η παιδική τελεολογία μάς προετοιμάζει για τη θρησκεία. Εάν όλα έχουν ένα σκοπό, τίνας είναι ο σκοπός; Του Θεού φυσικά.

Η στάση του σχεδίου και η προθετική στάση συνιστούν χρήσιμους μηχανισμούς του εγκεφάλου, σημαντικούς για την επιτάχυνση της πρόβλεψης της συμπεριφοράς όντων τα οποία έχουν ουσιαστική σημασία για την επιβίωση, όπως είναι οι θηρευτές ή οι πιθανοί σύντροφοι. Αλλά, όπως συμβαίνει και με τους άλλους μηχανισμούς του εγκεφάλου, οι εν λόγω στάσεις ενδέχεται να αστοχήσουν. Τα παιδιά, καθώς και οι πρωτόγονοι λαοί, αποδίδουν προθέσεις στον καιρό, στα κύματα και στα ρυάκια, στους βράχους που πέφτουν. Όλοι τείνουμε να κάνουμε το ίδιο με τις μηχανές, ιδιαίτερα όταν μας απογοητεύουν. [...] Ανιχνεύουμε με περισσή ενεργητικότητα ενεργούς παράγοντες εκεί όπου δεν υπάρχουν, και έτσι αποδίδουμε στη Φύση δόλο ή ευμένεια, ενώ στην πραγματικότητα είναι απλώς αδιάφορη.

Το ανθρώπινο δέος για τις μυστηριώδεις δυνάμεις της φύσης, το οποίο αποτελεί σημείο επαφής των δύο θεωρήσεων, βρίσκεται κατά τον Λουκρήτιο στον πυρήνα της θρησκευτικού συναισθήματος και αποτελεί το πρωταρχικό του αίτιο. Η ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος οφείλεται αποκλειστικά στον ανθρώπινο παράγοντα, χωρίς να εμπλέκεται σε αυτή κάποια υπερφυσική δύναμη. Το ίδιο ισχύει, *mutatis mutandis*, για τον Richard Dawkins. Ακολουθώντας τον μίτο της εξελικτικής βιολογίας και της γενετικής βρίσκει στην αρχή του λαβύρινθου το ίδιο συναίσθημα, το οποίο όμως προκύπτει ως γενετική –εγκεφαλική αστοχία. Η ροπή προς τη θρησκευτική πίστη συνιστά, σύμφωνα με τις δύο προσεγγίσεις, «παράπλευρη απώλεια» ως αποτέλεσμα ψυχολογικών και γενετικών λειτουργιών και επ’ ουδενί αποτέλεσμα άνωθεν έμπνευσης ή εκδήλωση μεταφυσικής ανάγκης.

Κριτική στη θρησκεία

Κεντρικός άξονας τόσο της επικούρειας φιλοσοφίας όσο και της επιστημονικής σκέψης του Dawkins είναι η κατάδειξη της θρησκευτικής πίστης ως αντίβαρου στον ορθό λόγο και υπαίτιας για μια σωρεία ανήθικων πράξεων. Η αποδέσμευση της ηθικής συνείδησης από το θρησκευτικό συναίσθημα είναι κοινός τόπος των δύο

διανοητών. Η ιδέα ότι το θρησκευτικά νόμιμο δεν είναι συγχρόνως ηθικό εντοπίζεται αρχικά στον Λουκρήτιο και ενισχύεται από τη θυσία της Ιφιγένειας, ένα παράδειγμα από τη σφαίρα του μύθου (*De Rerum Natura* 1. 80 – 102, βλ. κεφ. 1, σσ. 29 -30) . Προς επίρρωση της ίδιας θέσης ο Dawkins παραθέτει ανάλογα «μυθολογικά» παραδείγματα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη (κεφ. 2, σ. 48), τα οποία επιβεβαιώνουν την έλλειψη ηθικής υποδομής στα θρησκευτικά συστήματα άλλοτε και σήμερα και αποδεικνύουν ότι ο κώδικας ηθικής είναι ανεξάρτητος από τον κώδικα θρησκευτικής δεοντολογίας.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας εξορθολογισμού της θρησκείας ο Επίκουρος χαράσσει μια σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην επίσημη θρησκεία και στη δεισιδαιμονική πίστη των λαϊκών στρωμάτων, αντιμετωπίζοντας τη δεύτερη ως κατεξοχήν υπεύθυνη για την άγνοια και την πνευματική στασιμότητα. Αποδέχεται την επίσημη θρησκεία ως παράγοντα κοινωνικής διασύνδεσης, ενθαρρύνοντας μάλιστα τη συμμετοχή σε θρησκευτικές εκδηλώσεις. Για όλους αυτούς τους λόγους την αφήνει στο απυρόβλητο, θέτοντας στο στόχαστρο τη θρησκοληψία:

Lucretius, *De Rerum Natura* 1. 102 κ. ε:

*Tutemet a nobis iam quovis tempore vatum
terrilocus victus dictis desciscere quaeres.
quippe etenim quam multa tibi iam fingere possunt
somnia, quae vitae rationes vertere possint
fortunasque tuas omnis turbare timore!
et merito; nam si certam finem esse viderent
aerumnarum homines, aliqua ratione valerent
religionibus atque minis obsistere vatum.
nunc ratio nulla est restandi, nulla facultas,
aeternas quoniam poenas in morte timendum.
ignoratur enim quae sit natura animai,
nata sit an contra nascentibus insinuetur
et simul intereat nobiscum morte dirempta...*

Κι ασφαλώς θέλεις πια να απομακρυνθείς από εμάς, πτοημένος από τους τρομαχτικούς λόγους των μάντεων. Γιατί αυτοί μπορούν να σου πλάσουν πολλές ονειροφαντασίες, οι οποίες μπορούν να ανατρέψουν τους κανόνες της ζωής και να ταράζουν με τον φόβο κάθε σου ευτυχία! και δικαίως διότι αν έβλεπαν οι άνθρωποι ότι υπάρχει βέβαιο τέλος στα βάσανα, θα είχαν τη δύναμη να αντισταθούν με κάποιον

τρόπο στις δεισιδαιμονικές αντιλήψεις και στις απειλές των μάντεων. Τώρα όμως δεν υπάρχει κανένας τρόπος αντίστασης, καμία δυνατότητα, καθώς έχουν να φοβούνται αιώνιες τιμωρίες μετά θάνατον. Γιατί αγνοούν ποια είναι η φύση της ψυχής, αν γεννιέται (μαζί με το σώμα) ή αν εισβάλλει σε αυτό όταν γεννιόμαστε και αν χάνεται μαζί μας διαλυμένη από τον θάνατο...

De Rerum Natura 5. 1198 – 1203 :
nec pietas ullast velatum saepe videri
vertier ad lapidem atque omnis accedere ad aras
nec procumbere humi prostratum et pandere palmas
ante deum delubra nec aras sanguine multo
spargere quadrupedum nec votis nectere vota,
sed mage pacata posse omnia mente tueri.

Δεν είναι ευσέβεια να εμφανίζεσαι συχνά με το κεφάλι καλυμμένο να στρέφεται σε μια πέτρα και να επισκέπτεσαι όλους τους βωμούς ούτε να προσκυνάς πεσμένος στο χώμα και να υψώνεις τα χέρια μπροστά στα ιερά των θεών ούτε να ραντίζεις τους βωμούς με αίμα ζώων ούτε να πλέκεις προσευχές τη μία μετά την άλλη, αλλά να μπορείς να ατενίζεις τα πάντα με γαλήνιο νου.

Η στάση του Dawkins απέναντι στη θρησκεία είναι μάλλον «ισοπεδωτική», καθώς την αντιμετωπίζει ως σύνολο, χωρίς να κάνει διάκριση ανάμεσα σε «καλή» και «κακή» θρησκεία. Το θρησκευτικό συναίσθημα είναι εξ ολοκλήρου άλογο και παραπλανητικό. Δεν αναγνωρίζει καμία θετική λειτουργία στη θρησκευτική πίστη, ούτε στις πιο μετριοπαθείς εκδηλώσεις της, διότι ακόμα και αυτές καθιστούν τον ανθρώπινο νου ανεκτικό σε ακραίες μορφές έκφρασης του θρησκευτικού συναισθήματος και αντιστέκονται σθεναρά σε κάθε νέα γνώση που πηγάζει από τα πορίσματα της επιστημονικής έρευνας. Δέχεται τη θρησκεία ως απλό πολιτισμικό προϊόν, ως πολιτισμική κληρονομιά χωρίς υπερφυσικές πεποιθήσεις ή άλλες προεκτάσεις πέραν του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται:

Richard Dawkins, *Η περί Θεού αυταπάτη*:

Το πιο σημαντικό μήνυμα το οποίο πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι πίσω από όλα αυτά κρύβεται η ίδια η θρησκεία, και όχι ο θρησκευτικός εξτρεμισμός –σαν να αποτελεί αυτός κάποια φρικτή διαστροφή της αληθινής, καθωσπρέπει θρησκείας.[...]

[...] οι ενδείξεις υπέρ της εξέλιξης είναι συντριπτικές, και παθιάζομαι όταν ο αντίπαλός μου δεν τις βλέπει –ή, συνηθέστερα, όταν αρνείται να τις αντικρίσει επειδή

διαψεύδουν το ιερό του βιβλίου. Το πάθος μου ενισχύεται όταν αναλογίζομαι πόσα πολλά χάνουν οι άμοιροι φονταμενταλιστές, καθώς και εκείνοι τους οποίους επηρεάζουν. Οι αλήθειες της εξέλιξης, όπως και πολλές άλλες επιστημονικές αλήθειες, είναι τόσο συναρπαστικά γοητευτικές και όμορφες τι τραγικό να πεθάνεις αγνοώντας όλα τούτα τα ωραία πράγματα!

Ως επιστήμονας διάκειμαι εχθρικά απέναντι στη φονταμενταλιστική θρησκεία, διότι υποσκάπτει ενεργά το επιστημονικό εγχείρημα. Μας διδάσκει να μην αλλάζουμε γνώμη και να μην επιθυμούμε να γνωρίσουμε συναρπαστικά πράγματα προσβάσιμα στη γνώση. Υπονομεύει την επιστήμη και διαβρώνει τη νόηση.

[...]μπορούμε να διατηρήσουμε τη συναισθηματική αφοσίωσή μας στην πολιτισμική και στη λογοτεχνική παράδοση του ιουδαϊσμού, του χριστιανισμού ή του ισλάμ, παραδείγματος χάριν, και να συμμετέχουμε ακόμη και σε θρησκευτικές τελετές χωρίς να πιστεύουμε στις υπερφυσικές πεποιθήσεις που ιστορικά συνοδεύουν τις εν λόγω παραδόσεις. Μπορούμε να εγκαταλείψουμε την πίστη στον Θεό χωρίς να χάσουμε την επαφή μας με μια πολύτιμη κληρονομιά.

Για τον Επίκουρο η κριτική στη θρησκεία εστιάζει στις ηθικές και συναισθηματικές επιπτώσεις της *religio* και έχει χαρακτήρα βελτιωτικό. Αντίθετα ο Dawkins επικεντρώνεται στο διανοητικό κακό που προκαλεί η θρησκευτική προσήλωση και δεν δείχνει κανένα ενδιαφέρον να αποκαθάρει τη θρησκευτική πίστη: στόχος του να περιορίσει τη θρησκεία σε απλό σημαίνον χωρίς μεταφυσικά σημαινόμενα.

Πολιτισμικό υπόβαθρο

Η ανανεωτική προσπάθεια του Επίκουρου και του Richard Dawkins εκδηλώνεται μέσα σε διαφορετικές κοιτίδες πολιτισμού και κοινωνικής διάρθρωσης. Η χρονική απόσταση και το διαφορετικό κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο προσδίδουν ξεχωριστή απόχρωση στην κριτική του καθενός. Η επικούρεια φιλοσοφία ανθεί στο περιβάλλον του αρχαιοελληνικού κόσμου, στο οποίο κυριαρχεί ένα πολυθεϊστικό θρησκευτικό σύστημα. Η αρχαία ελληνική θρησκεία διαθέτει ένα χαλαρό θεολογικό και δογματικό υπόστρωμα, διότι δεν έχει διαμορφωθεί βάσει ενός κεντρικού δόγματος. Επιπλέον, δεν έχει προσωποπαγή χαρακτήρα, καθώς δεν κυριαρχεί σε αυτή η φυσιογνωμία ενός ιδρυτή, και δεν είναι αποτυπωμένη σε γραπτό «καταστατικό» ιερών κειμένων, το οποίο βρίσκεται στα χέρια ενός οργανωμένου ιερατικού συστήματος. Η θεολογία του αρχαίου πολυθεϊσμού είναι ένα ψηφιδωτό

μύθων, οι οποίοι αναπλάθονται και μετασχηματίζονται στο καλούπι των ποιητών που τους επεξεργάζονται. Ο μύθος διαθέτει ικανή ευελιξία, ώστε να ανταποκρίνεται στις κοινωνικές και πνευματικές αλλαγές. Η πίστη μέσα σε ένα τέτοιο θρησκευτικό πλέγμα είναι περισσότερο δημόσια παρά ιδιωτική υπόθεση και έχει ως στόχο την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, όχι την εσωτερική απελευθέρωση και ανακούφιση.¹⁴⁴ Η διάκριση της κοσμικής και της θρησκευτικής εξουσίας, η οποία προβάλλεται ως αίτημα από τους Διαφωτιστές τον 18^ο αιώνα και θεωρείται αυτονόητη στον σύγχρονο κόσμο, είναι άγνωστη στο κοινωνικοπολιτικό σύστημα της αρχαιότητας, όπου οι σφαίρες του θρησκευτικού και του κοσμικού δεν είναι απόλυτα διακριτές.

Στην απέναντι όχθη βρίσκεται το μονοθεϊστικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η κριτική του Dawkins. Τα πυρά της κριτικής του στρέφονται ενάντια στις τρεις μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες: τον χριστιανισμό, το ισλάμ¹⁴⁵ και τον ιουδαϊσμό.¹⁴⁶ Οι σύγχρονες μονοθεϊστικές θρησκείες διαθέτουν ένα αυστηρά δομημένο και δαιδαλώδες θεολογικό σύστημα, το οποίο περιλαμβάνει δόγματα θεμελιωμένα από έναν ιδρυτή, κείμενα που διασώζουν τις ιερές αλήθειες και υπόσχονται εσωτερική λύτρωση ή συνέχιση του βίου σε ένα μεταθανάτιο επίπεδο.¹⁴⁷ Η ακαμψία που πηγάζει από τα κείμενα της Βίβλου και του Κορανίου και ο δογματισμός των υποστηρικτών τους βρίσκεται σε πλήρη αντιδιαστολή με την ιδεολογική ευελιξία της «μυθολογικής θεολογίας» που αναπτύχθηκε στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα.

Εκτός από το δογματικό κατεστημένο, ο Dawkins έχει να αντιπαλέψει ένα οργανωμένο ιερατείο, το οποίο έχει αναλάβει τον ρόλο του θεματοφύλακα και προπαγανδιστή της πίστης. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με τον αποστολικό χαρακτήρα των μονοθεϊστικών θρησκειών και τις προσπάθειες διάδοσής

¹⁴⁴ Βλ. Feeney 1999, 13.

¹⁴⁵ Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η κριτική του Richard Dawkins επικεντρώνεται κυρίως στον χριστιανισμό λόγω πολιτισμικής εγγύτητας και προσωπικής εξοικείωσης με το θεολογικό του πλαίσιο και δευτερευόντως στον ιουδαϊσμό. Αντίθετα, η κριτική στο ισλάμ καταλαμβάνει μικρή θέση και είναι λιγότερο συστηματική – ίσως όχι μόνο για λόγους πολιτισμικής απόστασης, αλλά και διπλωματίας - σε σύγκριση με τις άλλες δύο θρησκείες, καθώς περιορίζεται σε σποραδικές αναφορές στην κοινωνική διάσταση του ισλαμισμού χωρίς να επεκτείνεται σε δογματικά ζητήματα.

¹⁴⁶ Βλ. Dawkins 2007, 71.

¹⁴⁷ Βλ. Yalom 2003, 40 – 2 Feeney 1999, 13 – 4 Dawkins 2007, 71.

τους, δημιουργούν ένα συμπαγές τείχος μισαλλοδοξίας και θρησκευτικού φανατισμού. Η θρησκευτική προπαγάνδα, η εξάπλωση της πίστης μέσω της στρατιωτικής κατίσχυσης, η πυρά της Ιεράς Εξέτασης, οι διαμάχες μεταξύ ετερόθρησκων και ετερόδοξων και οι πρακτικές διακρίσεων βάσει της θρησκευτικής ταυτότητας με στόχο την ανάδειξη μιας «αρίας φυλής» στη θρησκεία είναι φαινόμενα ανύπαρκτα στον αρχαίο κόσμο. Η αναμέτρηση Επικούρου και Dawkins με τον πολυθεϊσμό και τον μονοθεϊσμό αντίστοιχα είναι στην ουσία αναμέτρηση με κοινωνικά και πολιτισμικά πλέγματα διαφορετικής υφής: από τη μια οι θρησκευτικοί μύθοι ως ιδεολογικοί αντίπαλοι του Επικούρου και από την άλλη ο δογματικός χαρακτήρας και η καταλυτική (και καταστροφική) επιρροή των μονοθεϊστικών θρησκειών.

Η γνώση ως δύναμη και η γνώση ως ίαση

Η χρονική και πολιτισμική απόσταση επικουρισμού και σύγχρονης επιστήμης είναι καθοριστική για τον διαφορετικό προσανατολισμό που προσδίδουν στην επιχειρηματολογία τους οι εκπρόσωποι της καθεμιάς. Ο επιστημονικός λόγος του Richard Dawkins είναι επιθετικός, οξύς και εμφανώς καταγγελτικός. Ακολουθώντας το αντικληρικαλικό πνεύμα των Διαφωτιστών του 18^{ου} αιώνα στρέφεται ενάντια στο θρησκευτικό και εκκλησιαστικό κύκλωμα που εκτρέφει τον παραλογισμό και με τη σειρά του τρέφεται από την άγνοια και τον φόβο.¹⁴⁸ Αρνείται τον κατά τα ειωθότα επιβεβλημένο σεβασμό στη θρησκευτική πίστη και δηλώνει άμεσα την πρόθεσή του να καταστρατηγήσει την κοινωνική σύμβαση που την αφήνει άθικτη:

Richard Dawkins, *Η περί Θεού αυταπάτη*:

Δεν επιδοκιμάζω το να προσβάλλει ή να θίγει κανείς τους άλλους απλώς και μόνο για να το κάνει. Αλλά παραξενεύομαι και σαστίζω με την εξαιρετικά προνομακή μεταχείριση της οποίας απολαύει η θρησκεία μέσα στις κατά τα άλλα κοσμικές κοινωνίες μας. Όλοι οι πολιτικοί έχουν συνηθίσει να βλέπουν ασεβείς γελοιογραφίες τους και κανείς δεν προκαλεί βίαιες αναταραχές για να τους υπερασπιστεί. Τι το τόσο ιδιαίτερο έχει η θρησκεία, ώστε να της αποδίδουμε τέτοιο μοναδικό, προνομακό σεβασμό; [...]

¹⁴⁸ Βλ. κεφ. 2, σσ. 40- 1.

Ζητώ να εξαιρεθεί το παρόν βιβλίο από τούτη την άνευ προηγουμένου και επηρμένη απαίτηση για σεβασμό στη θρησκεία. Δεν σκοπεύω να προσβάλω, αλλά δεν πρόκειται επίσης να μεταχειριστώ τη θρησκεία με περισσότερη αβρότητα από όση θα επιφύλασσα σε οποιοδήποτε άλλο ζήτημα.

Στην επίθεση των θεϊστών ενάντια στον αθεϊσμό, η οποία μεταξύ άλλων συνιστά καταπάτηση του δικαιώματος στην ανεξιθρησκία, απαντά με τον ίδιο καυστικό λόγο. Η αθεΐα αντιμετωπίζεται από κάθε θρησκευόμενο νου ως άλλη μία επικίνδυνη αίρεση, συνεπώς δεν ξεφεύγει από το στόχαστρο των μισαλλόδοξων θεϊστών. Ο λόγος του Richard Dawkins αποτελεί επίκληση στη λογική του αποδέκτη του και ο στόχος του είναι καθαρά διανοητικός: ένας νέος «διαφωτισμός» της ανθρώπινης σκέψης μέσω της μεταλαμπάδευσης των επιστημονικών κατακτήσεων.

Στον αντίποδα της επιθετικής στάσης του Dawkins βρίσκεται ο αμυντικός λόγος του Επίκουρου, ο οποίος ενδιαφέρεται κυρίως να οχυρώσει το φιλοσοφικό του σύστημα και να το προστατεύσει από τα βέλη των επικριτών του. Η επικούρεια φιλοσοφία έχει κυρίως ηθικό και ψυχοθεραπευτικό στόχο. Η γνώση της φύσης θεωρείται το μοναδικό αντίδοτο στην ασθένεια της πνευματικής πενίας και του υπερφυσικού φόβου και εξυπηρετεί τον απώτερο ηθικό στόχο της επικούρειας φιλοσοφίας, την κατάκτηση της *άταραξίας*. Ο στόχος του Επίκουρου είναι ως επί το πλείστον εσωτερικός και αναδεικνύει την ιαματική δύναμη της γνώσης.

Η θεραπευτική διάσταση της επικούρειας φιλοσοφίας αξιοποιείται εποικοδομητικά από τη σύγχρονη ψυχιατρική, με κυριότερο εκφραστή της τον Irvin Yalom. Η αναλογία μεταξύ φιλοσοφίας και ιατρικής υιοθετείται αρχικά από τον ίδιο τον Επίκουρο, ο οποίος άφηγε να εννοηθεί ότι ενδιαφερόταν για την πνευματική θεραπεία της ανθρωπότητας και θεωρούσε μάταιη κάθε φιλοσοφική διδασκαλία που δεν αποσκοπεί στην κατάπαυση των ανθρώπινων παθών:

Ἐπίκουρος, απόσπασμα 54:

Κενός εκείνου φιλοσόφου λόγος, ὅφ' οὗ μὴδὲν πάθος ἀνθρώπου θεραπεύεται ὥσπερ γάρ ἰατρικῆς οὐδὲν ὄφελος μὴ τὰς νόσους τῶν σωμάτων ἐκβαλλούσης, οὕτως οὐδέ φιλοσοφίας, εἰ μὴ τὸ τῆς ψυχῆς ἐκβάλλει πάθος.

Μάταιος εκείνου του φιλοσόφου ο λόγος, ο οποίος δεν θεραπεύει κανένα ανθρώπινο πάθος όπως ακριβώς από την ιατρική δεν προκύπτει κανένα όφελος αν δεν θεραπεύει

τις αρρώστιες του σώματος, έτσι δεν ωφελεί ούτε η φιλοσοφία, αν δεν αποβάλλει τα πάθη της ψυχής.

Η επικούρεια φιλοσοφία αποτελεί, κατά την άποψη του Yalom, «την πρώτη μορφή υπαρξιακής ψυχοθεραπείας»¹⁴⁹, καθώς εστιάζει στην «αναμέτρηση με τα δεδομένα της ύπαρξης»: τον θάνατο, τη μοναξιά, την ελευθερία και την αναζήτηση νοήματος στη ζωή.¹⁵⁰ Τα ίδια θέματα εμπίπτουν στα ενδιαφέροντα της θρησκείας, ωστόσο είναι προφανείς οι διαφορές μεταξύ φιλοσοφικής -ψυχοθεραπευτικής και θεολογικής προσέγγισης.¹⁵¹

Irvin Yalom, *Θρησκεία και Ψυχιατρική*:

Πιστεύω ότι τις δύο αυτές προσεγγίσεις τις συνδέει μια σύνθετη και τεταμένη σχέση. Κατά μια έννοια είναι ξαδέλφια, μοιράζονται μια κοινή αποστολή: διακονούν την απόγνωση, που είναι εγγενής στην ανθρώπινη μοίρα. Μερικές φορές έχουν κοινές μεθόδους –την προσωπική δυαδική σχέση, τη διαδικασία της εξομολόγησης, της εσωτερικής διερεύνησης, της συγχώρησης των άλλων και του εαυτού. [...]

Πάλι με τα λόγια του Σοπενάουερ, «η θρησκεία είναι μια αλήθεια που εκφράζεται με αλληγορίες και μύθους. Με τον τρόπο αυτό γίνεται μαζικά προσβάσιμη και εύπεπτη από την ανθρωπότητα». [...] Μεγάλωσα πιστεύοντας ότι η θρησκευτική και η επιστημονική κοσμοθεωρία είναι ασύμβατες –με έβρισκε σύμφωνο η μεταφορά του Σοπενάουερ ότι η θρησκεία είναι μια πυγολαμπίδα που φαίνεται μόνο τη νύχτα. Παρεμπιπτόντως, ο Σοπενάουερ πρόέβλεψε ότι, μόλις το φως της επιστημονικής ανακάλυψης σκορπίσει το σκοτάδι της άγνοιας, οι θρησκείες θα εξαφανιστούν.»¹⁵²

Κατά τον Yalom, η θρησκευτική πίστη δεν προσφέρει έναν υγιή τρόπο θέασης του κόσμου και έναν αξιόπιστο οδηγό για τη ζωή, καθώς αποδεικνύεται εχθρός της λογικής. Οι παράλογες μεταφυσικές πεποιθήσεις ορθώνουν ένα «σιδηρούν παραπέτασμα» ανάμεσα στον ανθρώπινο νου και στην αλήθεια που ενυπάρχει στον ορθό λόγο μεταθέτοντας το ενδιαφέρον από τα επίγεια σε ένα φανταστικό επέκεινα,

¹⁴⁹ Βλ. Yalom 2008, 14.

¹⁵⁰ Βλ. Yalom 2003, 17: *Η υπαρξιακή ψυχοθεραπευτική προσέγγιση υποστηρίζει ότι η εσωτερική σύγκρουση που μας καταδυναστεύει δεν προέρχεται μόνο από την πάλη μας με καταπιεσμένες ενστικτώδεις ορμές ή με εσωτερικευμένες αναπαραστάσεις σημαντικών ενήλικων της παιδικής ηλικίας ή με θραύσματα από λησμονημένες τραυματικές αναμνήσεις, αλλά επίσης από την αναμέτρησή μας με τα δεδομένα της ύπαρξης.*

¹⁵¹ ό. π., 6 -7.

¹⁵² Το κείμενο προέρχεται από την ελληνική μετάφραση των Ε. Ανδριτσάνου –Γ. Ζέρβα, εκδ. Άγρα.

και διογκώνουν, αντί να ελαχιστοποιούν, τους ανθρώπινους φόβους.¹⁵³ Εναντία στις προσωρινές, ατελέσφορες λύσεις που παρέχει η θρησκεία ο Irvin Yalom αντιτάσσει τη *ratio* της επιστήμης, εν προκειμένω της ψυχιατρικής, ως το μοναδικό μέσο που διασφαλίζει νηφάλια θεώρηση του κόσμου και εσωτερική ισορροπία¹⁵⁴ αντλώντας παράλληλα από την «ιατρική φιλοσοφία» του Επίκουρου.¹⁵⁵ Υπό αυτή την έννοια ο Επίκουρος και ο Λουκρήτιος θεωρούνται από τον Yalom «θρησκευτικοί διανοητές με αντι-θρησκευτική θέση».¹⁵⁶

Φιλοσοφικός στοχασμός και επιστημονικός λόγος

Η πίστη στον ορθό λόγο και η απόρριψη του θρησκευτικού παραλογισμού αποτελούν το σημείο στο οποίο διασταυρώνονται δύο διαφορετικά νήματα: ο φιλοσοφικός λόγος του Επίκουρου και η επιστημονική γνώση του Dawkins. Η ορθολογική οπτική του επικουρισμού, αν και προσεγγίζει σε μεγάλο βαθμό τη σύγχρονη επιστήμη, απέχει σημαντικά από το να χαρακτηριστεί ως καθαρά επιστημονική. Πραγματεύεται θέματα που εμπίπτουν στο ενδιαφέρον των επιστημόνων, αλλά της λείπει η πρακτική διάσταση της επιστήμης, η οποία περιλαμβάνει τη συστηματική έρευνα και την τεκμηρίωση βάσει απτών αποδείξεων. Αν στον φιλοσοφικό στοχασμό προστεθεί και ο ποιητικός λόγος του Λουκρήτιου, το αποτέλεσμα είναι ένας διάλογος φιλοσοφίας και λογοτεχνίας, ο οποίος είναι ίσως περισσότερο εντυπωσιακός και ελκυστικός από τον αυστηρό, αν και εύληπτο, επιστημονικό λόγο του Richard Dawkins. Ο πενιχρός επιστημονισμός του Επίκουρου είναι δικαιολογημένος από την έλλειψη θεμελιωμένης και απόλυτα διακριτής από τη φιλοσοφία επιστήμης στην εποχή του. Η επιστήμη του 21^{ου} αιώνα υπερτερεί εμφανώς λόγω καλύτερου εξοπλισμού και μεγαλύτερης αποδεικτικής ισχύος, αλλά ο επικούρειος στοχασμός κερδίζει τις εντυπώσεις χάρη στο πρωτοπόρο πνεύμα του ιδρυτή του.

Αν και ο Επίκουρος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «επιστήμων» με τη σημερινή έννοια του όρου, η θεώρηση και οι απόψεις του για τη «φύση της φύσης»

¹⁵³ Βλ. Yalom 2008, 201 -3.

¹⁵⁴ ό. π., 195 -7.

¹⁵⁵ Βλ. Yalom 2003, 14 -5.

¹⁵⁶ ό. π., 14.

επαληθεύονται κατά εντυπωσιακό τρόπο από τις σύγχρονες επιστημονικές ανακαλύψεις. Τα κείμενα του Επικούρου και του Λουκρήτιου εμπεριέχουν ψήγματα από τον Δαρβίνο, τον Αϊνστάιν και άλλους επιστήμονες που εμφανίστηκαν μετά από πολλούς αιώνες.¹⁵⁷ Η ορθολογική θεώρηση του κόσμου από τον Επικόρου και η απόρριψη κάθε άλογης θρησκευτικής πίστης εδραιώνουν σε θεωρητικό επίπεδο μια πρώιμη μορφή επιστημονικού ανθρωπισμού¹⁵⁸, η οποία παραλαμβάνεται από μεταγενέστερους διανοητές και εξελίσσεται μέσω της σύγχρονης επιστήμης. Παρά τις εξωτερικές ή εσωτερικές διαφορές τους, επικούρειος στοχασμός και σύγχρονη επιστήμη βαδίζουν σε συγκλίνουσες διαδρομές: καλλιεργούν κήπους, στους οποίους δεν ευδοκιμούν αυταπάτες.

¹⁵⁷ Βλ. Anderson 2002, 13.

¹⁵⁸ Βλ. κεφ. 2, σ. 41, σημ. 117.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η επικούρεια κοσμολογία αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια απομάκρυνσης του ανθρώπινου πνεύματος από τις παράλογες μεταφυσικές πεποιθήσεις και τους φόβους που καλλιεργεί η θρησκευτική πίστη. Έχοντας πίσω του μια μακρά παράδοση κριτικής σκέψης και αμφισβήτησης (προσωκρατική φιλοσοφία, σοφιστές), ο Επίκουρος αποτελεί το αποκορύφωμα της πορείας από τον μύθο στον ορθό λόγο: κατορθώνει να αξιοποιήσει εποικοδομητικά τη συμβολή των προδρόμων του στην ορθολογική ερμηνεία του κόσμου (ατομική θεωρία Δημόκριτου) και να αναδείξει την επιστημονική γνώση σε αποτελεσματικό μέσο για την εξάλειψη της άγνοιας και της πνευματικής στασιμότητας που προκαλούν οι ακραίες θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η εκλογίκευση της θρησκευτικής πίστης, η υλιστική θεώρηση του κόσμου και η απόρριψη κάθε αντίληψης για παρέμβαση υπερφυσικών δυνάμεων στη δημιουργία και στη διακυβέρνηση του σύμπαντος αποδεικνύονται τολμηρές και ανατρεπτικές για έναν κόσμο, στον οποίο η πίστη στο θεϊκό στοιχείο αποτελεί βασική συνιστώσα του πολιτισμού του και η άρνηση του παραδεδομένου κώδικα θρησκευτικής δεοντολογίας ισοδυναμεί με κοινωνικό αποκλεισμό. Η ιδιότυπη θεολογία του, η οποία εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού, θα μπορούσε με σύγχρονους όρους να περιγραφεί ως ένα πρωτότυπο συνονθύλευμα αθεϊσμού, ντεϊσμού και πανθεισμού.

Η «διαφωτιστική» προσπάθεια του Richard Dawkins συνίσταται στην εκμηδένιση κάθε πιθανότητας για ύπαρξη μιας υπερφυσικής δημιουργικής ευφυΐας που ελλοχεύει πίσω από το σύμπαν και εν συνεχεία στην κατάρριψη κάθε αυταπάτης που τη συνοδεύει με όπλο τη λογική σκέψη και τα πορίσματα της σύγχρονης επιστήμης. Η αντιπαραβολή των μαρτυριών, άμεσων ή έμμεσων, που αποτυπώνουν τη δογματική και την ηθική της επικούρειας φιλοσοφίας με ένα σύγχρονο έργο αντιθρησκευτικού χαρακτήρα, όπως αυτό του Richard Dawkins, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι Επίκουρος και Dawkins αποτελούν όψεις του ίδιου νομίσματος: είναι σαφής ο κοινός παρονομαστής του ρασιοναλισμού που διαμορφώνει το αντιθεολογικό επιχείρημα και στις δύο περιπτώσεις. Πρόκειται για μια ρασιοναλιστική πεποίθηση, η οποία, τηρουμένων των αναλογιών, εδράζεται στα δεδομένα της επιστημονικής παρατήρησης: της Φυσικής στη μια περίπτωση, της Βιολογίας (κυρίως) στην άλλη.

Κύριο χαρακτηριστικό αυτού του ρασιοναλισμού είναι η ανθρωποκεντρική έμφαση και η «ουμανιστική» μέριμνα για την πνευματική, ψυχική και διανοητική υγεία του ατόμου μέσα σε ένα σύστημα το οποίο απειλεί συνεχώς και συστηματικά με το ισχυρότερο και πιο «πειστικό» όπλο του: την παράδοση. Η θρησκευτική πίστη, ως κυρίαρχη εκδήλωση της «παράδοσης», συνιστά και για τους δύο στοχαστές δύναμη αδράνειας και άκριτης συναίνεσης σε μία τάξη πραγμάτων, η οποία, ανεξάρτητα από το τι ή ποιους εξυπηρετεί, αποτελεί τροχοπέδη στην απόπειρα εξυγίανσης μέσω της *ratio*, καθώς αμβλύνει τα αντανακλαστικά του ατόμου και το καθιστά ευάλωτο στην αποδοχή κάθε αυταπάτης που καλλιεργεί η θρησκευτική πίστη και πρακτική. Ο «επιστημονικός ανθρωπισμός», που προτείνουν τόσο ο νεότερος όσο και ο αρχαίος στοχαστής, προβάλλεται ως η μοναδική απάντηση στο παράλογο που διέπει τη θρησκευτική πίστη και ως αδιαπραγμάτευτη ένσταση στην τάξη πραγμάτων που συντηρεί η παράδοση.

Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο αυτές εκδοχές επιστημονικού ανθρωπισμού είναι συνάρτηση των ιστορικών μεταβλητών και εντοπίζονται κυρίως στα κοινωνικά, πολιτικά και επιστημολογικά θεμέλια της καθεμιάς. Έχοντας πίσω του τη συντεταγμένη και ιστορικά κατοχυρωμένη δύναμη του Διαφωτισμού και του Σκεπτικισμού, ο Dawkins ασκεί την πολεμική του σε μια ιστορική συγκυρία όπου οι ακραίες εκδηλώσεις θρησκευτικής πίστης συνδέονται άμεσα με τον φονταμενταλισμό και την τρομοκρατία, όταν δεν θίγουν και ευρύτερα ζητήματα γεωπολιτικής ή γεωστρατηγικής έντασης. Ο συνδυασμός επιστημολογικής πεποίθησης, προηγμένης εργαστηριακής τεχνολογίας και «παγκοσμιοποιημένης» ανησυχίας για τη σύγκρουση πολιτισμών-θρησκειών παράγει λόγο άκρως επιθετικό και καταγγελτικό, ο οποίος αποκαλύπτει μια αδιαπραγμάτευτη εχθρότητα προς οποιαδήποτε μορφή θρησκευτικής πίστης, θεολογικού προβληματισμού ή μεταφυσικής προσδοκίας.

Τα ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα διαφέρουν ριζικά στην περίπτωση του Επίκουρου. Έχοντας κυρίως αμυντικό και θεραπευτικό προσανατολισμό, η επικούρεια φιλοσοφία έχει ως κύριο μέλημά της να «απλοποιήσει» τη φιλοσοφική παράδοση του αρχαίου κόσμου, να ταυτίσει τη φιλοσοφία με την Ηθική και να προτείνει έναν νέο «οδηγό βίου» μέσα σε έναν κόσμο ο οποίος αναζητεί νέες συντεταγμένες. Φαινόμενα θρησκευτικής μισαλλοδοξίας, φονταμενταλισμού και

πρακτικών θρησκευτικού διαχωρισμού είναι άγνωστα στο πολυθεϊστικό θρησκευτικό περιβάλλον της αρχαιότητας. Το διακύβευμα για τον επικουρισμό είναι η κοινωνικοπολιτική αβεβαιότητα και η πολιτισμική μεταβλητότητα που χαρακτηρίζουν τον κόσμο μέσα στον οποίο αυτός αναδύεται, και που με τη σειρά τους εκτρέφουν τάσεις μυστικισμού και ενθαρρύνουν τις δεισιδαιμονικές πεποιθήσεις.

Η αμυντική στάση της επικούρειας φιλοσοφίας, σε συνδυασμό με την πρόσκληση για *ἀταραξία* και αποχή από τον δημόσιο οργανωμένο βίο, της προσδίδει έναν μετριοπαθή τόνο, ο οποίος έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το «πάθος» που αποπνέει το έργο του Dawkins. Η επική-ποιητική μεταγραφή των αξιωμάτων και δογμάτων του επικουρισμού από τον Λουκρήτιο προσθέτει πινελιές πάθους στον φιλοσοφικό στοχασμό του Επίκουρου. Παρόλο που αυτή η διάσταση του *De Rerum Natura* δεν υπήρξε αντικείμενο της προκείμενης μελέτης, είναι προφανές ότι ορισμένες από τις πιο αιχμηρές αντιθρησκευτικές διατυπώσεις αυτού του έπους οφείλονται στη συμβολή του Λουκρήτιου.

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι ο Richard Dawkins δεν κάνει καμία αναφορά στον Επίκουρο ή τον Λουκρήτιο, ωστόσο η συγκεκριμένη μελέτη επιχείρησε να καταδείξει ότι το αθεϊστικό επιχείρημά του συγκλίνει με ορισμένες από τις θέσεις που διατυπώνει ο Επίκουρος ή ο Λουκρήτιος. Το γεγονός αυτό αποτελεί τη σημαντικότερη ένδειξη για τη συνέχεια του αθεϊστικού κινήματος, το οποίο δεν μπορεί να ερμηνευθεί πλήρως χωρίς αναδρομή στις προκείμενες και τις προϋποθέσεις του στον αρχαίο κόσμο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συνοτομογραφίες

- BAGB Bulletin de l'Association Guillaume Budé. Paris
DK Diels H. – W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1952
LEC Les Etudes Classiques. Namur

Εκδόσεις κειμένων

- ❖ Arrighetti G., *Epicuro: Opere*, Torino 1973
- ❖ Diels H. – Kranz W., *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1952
- ❖ Diels H., *Doxographi Graeci*, Berlin 1965
- ❖ Martin J., *T. Lucreti Cari De Rerum Natura Libri Sex*, Leipzig 1969
- ❖ Usener H., *Epicurea*, Leipzig 1887

Σχολιασμένες εκδόσεις – Μεταφράσεις

- ❖ Bailey C. M., *Titi Lucreti Cari De Rerum Natura Libri Sex*, Oxford 1947
- ❖ Ernout A. – Robin L., *Lucrece, De Rerum Natura*, Paris 1962
- ❖ Long A. A. – Sedley D. N., *The Hellenistic Philosophers. Translations of the principal sources with philosophical commentary*, Cambridge University Press 1987
- ❖ Λουκρήτιος, *Για την φύση των πραγμάτων*, μτφ. Θ. Αντωνιάδης – Ρ. Χαμέτη, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν 2005

Άρθρα – Μελέτες

- ❖ Anderson E., *Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν 2002
- ❖ Baker E., “Lucretius in the European Enlightenment” στο Hardie P. – Gillespie S., *The Cambridge Companion to Lucretius*, Cambridge University Press 2007: 274 – 288

- ❖ Brunt P. A., “Philosophy and Religion in the Late Republic” στο Barnes J. – Griffin M. (εκδ.), *Philosophia Togata: Essays on Philosophy and Roman Society*, Clarendon Press: Oxford 1989: 174 – 198
- ❖ Burrige R. A., *What are the Gospels? : A Comparison with Graeco – Roman Biography*, Cambridge – New York: Cambridge University Press 1992
- ❖ Clarke M. L., *Το ρωμαϊκό πνεύμα*, μτφ. Π. Δημητριάδου –Λ. Τρομάρας, Θεσσαλονίκη 2004
- ❖ Clay D., *Lucretius and Epicurus*, Cornell University Press 1983
- ❖ Dawkins R., *Η περί Θεού αυταπάτη*, μτφ. Μ. Γιατρουδάκη –Π. Δεληβοριάς – Β. Σακελλαρίου, Αθήνα: Κάτοπτρο 2007
- ❖ Feeney D., *Litterature and Religion at Rome. Cultures, contexts and beliefs*, Cambridge University Press 1999
- ❖ Festugière A. – J., *Ο Επίκουρος και οι θεοί του*, μτφ. Ρ. Μπέρκνερ, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν 1999
- ❖ Gehrke H. – J., *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, μτφ. Α. Χανιώτης, Αθήνα: MIET 2003
- ❖ Giannantoni G., “Epicuro e l’ ateismo antico” στο Giannantoni G. – Gigante M. (επιμ.), *Epicureismo Greco e Romano: Atti del Congresso Internazionale*, Napoli 1993: 21 -63
- ❖ Graf F., *Εισαγωγή στην αρχαιογνωσία*, τ. Β΄, μτφ. –επιμ. Δ. Ζ. Νικήτας, Αθήνα 2001
- ❖ Guthrie W. K. C., *Οι Σοφιστές*, μτφ. Δ. Τσεκουράκης, Αθήνα: MIET 1991
- ❖ Johnson W. R., *Lucretius and the Modern World*, London: Duckworth 2000
- ❖ Kirk G. S. – J. E. Raven – M. Schofield, *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, Αθήνα 1988
- ❖ Long A. A., *From Epicurus to Epictetus. Studies in Hellenistic and Roman Philosophy*, Oxford: Clarendon Press 2006
- ❖ _____, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, μτφ. Σ. Δημόπουλος –Μ. Δραγώνα-Μονάχου, Αθήνα: MIET 1987
- ❖ _____, *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μτφ. Θ. Νικολαΐδης –Τ. Τυφλόπουλος – επιμ. Δ. Ιακώβ, Αθήνα 2005

- ❖ Onfray M., *Πραγματεία περί αθεολογίας: μεταφυσική της μεταφυσικής*, μτφ. Σ. Διαμαντή, Αθήνα: Εξάντας 2006
- ❖ Rist J. M., *Epicurus. An introduction*, Cambridge University Press 1972
- ❖ Sedley D., *Lucretius and the transformation of Greek Wisdom*, Cambridge 1998
- ❖ Tarn W. W. – Griffith G. T., *Hellenistic Civilisation*, London 1952
- ❖ Testard M., “Les idées religieuses de Lucrece”, *BAGB* 35 (1976) 249 – 272
- ❖ von Albrecht M., *Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας*, τ. Α΄, μτφ. –επιμ. Δ. Ζ. Νικήτας, Ηράκλειο 2002
- ❖ Wankenne A., “Aspects religieux dans le poème de Lucrece”, *LEC* 42 (1974) 256 - 264
- ❖ Warren J. (εκδ.), *The Cambridge Companion to Epicureanism*, Cambridge University Press 2009
- ❖ _____, “Lucretius and Greek Philosophy” στο Hardie P. – Gillespie S., *The Cambridge Companion to Lucretius*, Cambridge University Press 2007: 19 - 32
- ❖ Yalom I. D., *Θρησκεία και Ψυχιατρική*, μτφ. Ε. Ανδριτσάνου –Γ. Ζέρβας, Αθήνα: Άγρα 2003
- ❖ _____, *Στον Κήπο του Επίκουρου. Αντιμετωπίζοντας τον τρόπο του θανάτου*, μτφ. Ε. Ανδριτσάνου –Γ. Ζέρβας, Αθήνα: Άγρα 2008

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η προκείμενη μελέτη επιχειρεί μια διερεύνηση των κυριότερων όψεων του επιστημονικού ανθρωπισμού μέσω της συγκριτικής παρουσίασης δύο εκπροσώπων του: του Επίκουρου και του εξελικτικού βιολόγου Richard Dawkins. Η επικούρεια φιλοσοφία με τη χαρτογράφηση ενός σύμπαντος χωρίς έξωθεν παρεμβάσεις πραγματοποιεί το πρώτο ουσιαστικό πέρασμα από τον μύθο στον ορθό λόγο στο πλαίσιο ενός αρχαίου φιλοσοφικού συστήματος. Η «διαφωτιστική» προσπάθεια του Richard Dawkins συνίσταται στην εκμηδένιση κάθε πιθανότητας για ύπαρξη μιας υπερφυσικής δημιουργικής ευφυΐας που ελλοχεύει πίσω από το σύμπαν και εν συνεχεία στην κατάρριψη κάθε αυταπάτης που την περιβάλλει με όπλο τη λογική σκέψη και τα πορίσματα της σύγχρονης επιστήμης. Έχοντας πίσω του την ιστορικά κατοχυρωμένη δύναμη του Διαφωτισμού σε συνδυασμό με τη σύγχρονη επιστημονική έρευνα και την προηγμένη εργαστηριακή τεχνολογία, ο Richard Dawkins καταφέρεται με σφοδρότητα ενάντια σε οποιαδήποτε μορφή θρησκευτικής πίστης, θεολογικού προβληματισμού ή μεταφυσικής προσδοκίας. Η αντιπαραβολή των κειμένων που αποτυπώνουν τη δογματική της επικούρειας φιλοσοφίας με ένα έργο αντιθρησκευτικής πολεμικής, όπως αυτό του Dawkins, φέρνει στην επιφάνεια τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης των δύο αυτών όψεων του επιστημονικού ανθρωπισμού. Η πίστη στη *ratio*, η οποία απορρέει από τα δεδομένα της επιστημονικής παρατήρησης (της Φυσικής στην περίπτωση του Επίκουρου, της Βιολογίας στην περίπτωση του Dawkins) και η ανθρωποκεντρική έμφαση στη διανοητική και ψυχική υγεία του ατόμου απέναντι στο παράλογο που χαρακτηρίζει τη θρησκευτική πίστη είναι τα σημεία επαφής των δύο διανοητών. Οι διαφορές μεταξύ τους υπαγορεύονται κυρίως από τα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα που πλαισιώνουν τον λόγο του καθενός. Το κυριότερο συμπέρασμα που προκύπτει από τη συγκριτική εξέταση των θέσεων που διατυπώνουν ο αρχαίος και ο νεότερος στοχαστής είναι η ιστορική συνέχεια του αθεϊστικού κινήματος, το οποίο δεν μπορεί να ερμηνευθεί πλήρως χωρίς την αναδρομή στις προκείμενες και τις προϋποθέσεις του στον αρχαίο κόσμο.

SUMMARY

This study examines the most important aspects of scientific humanism through the comparative interpretation of two of its representatives: Epicurus and Richard Dawkins. By describing a universe without any supernatural intervention, Epicurean philosophy makes the first decisive step from myth to rationalism within the context of an ancient philosophical system. Richard Dawkins' 'enlightening' effort annihilates any possibility of a supernatural creative intelligence beyond the universe and eliminates any delusions included through contemporary rational thought. Based on the historically consolidated power of the European Enlightenment in combination with contemporary scientific research and advanced laboratorial technology, Richard Dawkins turns vehemently against every form of religion, theological questioning or metaphysical expectation. Contrasting the texts which support the Epicurean doctrines with Dawkins' antireligious work reveals any deviations and similarities between these two perspectives of scientific humanism. The common between the two thinkers lies on their belief in *ratio*, which results from the data of scientific observation (Physics, in the case of Epicurus, Biology, in the case of Dawkins), and the humanistic emphasis on mental and psychological sanity of the individual. The social, political and cultural context which frame each thinker's rationale point out any differences between them. To conclude, the comparative examination of both ancient and contemporary stances suggests the historical continuity of the atheistic movement, which cannot be fully interpreted without going back to its ancient roots and origins.